

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ (МИНТАҚАВИЙ) МАРКАЗИ**

**“ЎРТА ОСИЁ АРХЕОЛОГИЯСИ ДОЛЗАРБ
МУАММОЛАРИ” МОДУЛИ БЎЙИЧА
Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А**

Тошкент – 2017

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2017 йил 24 августдаги 603-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи:

Ш.Б. Шоназаров

Такризчилар:

Т.ф.д. Р.Х.Сулаймонов

Т.ф.д. А.С.Сагдуллаев

*Ўқув -услубий мажмуа ЎзМУнинг ..... Кенгашининг 2017 йил _____ даги
____-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.*

МУНДАРИЖА

ИШЧИ ДАСТУР.....	4
НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ	Ошибка! Закладка не определена.
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	10
VI. КЕЙСЛАР БАНКИ	73
VII. ГЛОССАРИЙ	75
VIII. АДАБИЁТЛАР.....	79

I. ИШЧИ ДАСТУР

КИРИШ

Мазкур дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сон Фармонидаги устувор йўналишлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Таълим тизимини самарадорлигини ошириш, педагогларни замонавий билим ва амалий кўникма ва малакалар билан қуроллантириш, чет элнинг илғор тажрибаларни ўрганиш ва таълим амалиётига тадбиқ этиш бугунги куннинг долзарб вазифасидар. Ушбу дастур Ўрта Осиё археологияси долзарб муаммоларининг умумбашарий тарихий жараёнлардаги ўрни ва аҳамияти очиқ бериш, асосий йўналишлар ва тадқиқотлар натижалари ҳақидаги билимларни бойитиш, мавжуд илмий адабиётлар, замонавий назариялар, ёндашувлар ва илмий қарашларни ўрганиш, таҳлил қилиш ҳамда умумлаштириш каби масалаларни қамраб олади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулнинг мақсади –“ Ўрта Осиё археологиясининг долзарб муаммолари” фани тўғрисида тингловчига замонавий босқичга оид чуқур тарихий билимлар, янги илмий қарашлар ва назариялар ҳақида ахборот бериш, шунингдек, педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш, мазкур фан ҳақидаги тингловчилар билимларини такомиллаштириш, бу борадаги муаммоларни аниқлаш, таҳлил этиш ва баҳолаш, илғор тажрибаларни ўрганиш ва амалда қўллаш, кўникма ва малакаларини шакллантиришдан иборат.

Модулнинг вазифалари:

- Тингловчиларга жаҳон археологияси масалалари бўйича илғор таълим инновациялар, концептуал замонавий муаммолар ва ёндашувлар асослари тўғрисида маълумотлар бериш, замонавий модулли технологияларидан фойдаланиб тингловчиларни мазкур йўналишда малакасини оширишга кўмаклашиш;

- Ўрта Осиё археологиясининг тарих фанида тутган ўрни, аҳамияти ва ривожланиш хусусиятлари ҳақидаги билимларни бойитиш;

- Юксак малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш борасидаги ислохотларни амалга ошириш жараёнида илғор хориж тажрибасини ўрганиш, улардан самарали фойдаланиш маҳоратни ошириш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси ва малакасига қўйиладиган талаблар

Модул ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар

доирасида:

Тингловчи:

- янгича илмий қарашлар ва назариялар;
- тарихийлик ва холислик тамойиллар;
- назорат жараёнини ташкил этиш;
- археология фанига оид инновациялардан самарали фойдаланиш ҳақида

билимларга эга бўлиши;

Тингловчи:

- педагогик фаолият жараёнини такомиллаш;
- назорат жараёнини тез ва самарали ўткази олиш;
- назоратнинг турли шаклларида самарали фойдаланиш;
- интерфаол методларни мақсадли равишда тўғри танлаш ва фойдаланиш;

кўникмаларини эгаллаши;

Тингловчи:

- ўқув курсини модулини тузиш;
- ахборотни структуралаштириш;
- тингловчиларнинг мустақил амалий фаолиятни ташкил этиш;

малакаларини эгаллаши;

Тингловчи:

- ўз соҳасига оид ахборотни мантикий блокларга ажратиш ва аниқ, лўнда, тушунарли равишда баён этиш;

- модулли ёндашув асосида ўқув жараёнини ташкил этиш;
- технологик ёндашув асосида таълим ва тарбия жараёнини бошқариш;
- мустақил фаолиятни ташкил этиш юзасидан

малакасини ошириш лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

Модул маъруза, амалий ва кўчма машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан, ўтказиладиган амалий ва кўчма машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг малака ошириш курси режасидаги бошқа фанлар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Ўрта Осиё археологияси долзарб муаммолари” курси ўқув режадаги мутахассислик фанларининг соҳалари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг умумий тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнидаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар таълим жараёнини ташкил этишда янгича ёндашув асосларини ва бу борадаги илғор тажрибани

Ўрганадилар, уларни таҳлил этиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир янги билимларга эга бўладилар.

Ўрта Осиё археологияси долзарб муаммолари

модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат						
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси				Мустақил таълим	Кўчма машғулот
			жумладан		Назарий	Амалий машғулот		
			Жами					
1.	Ўрта Осиё археологиясини ўрганишнинг замонавий босқичи	4	4	2	2	-	-	
2.	Ўрта Осиёда инсониятнинг шаклланиши муаммолар	4	4	2	2	-	-	
3.	Палеолит даври макони ва уларнинг хронологияси масалалари	4	4	2	2	-	-	
4.	Ўрта Осиёнинг мезолит даври археологияси	4	4	2	2	-	-	
5.	Ўрта Осиёнинг энеолит ва бронза даврлари археологияси муаммолари.	12	6	2	4	2	4	
	Жами:	28	26	10	12	2	4	

НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-мавзу. Ўрта Осиё археологиясини ўрганишнинг замонавий босқичи

Ўрта Осиё археологияси фан сифатида. Ўрта Осиё археологиясини ўрганишнинг замонавий босқичи. Ўрта Осиёда инсониятнинг шаклланиши муаммолар.

2-мавзу. Ўрта Осиёда инсониятнинг шаклланиши муаммолар

Ўрта Осиёда инсониятнинг шаклланиши муаммолар. Палеолит даври макони ва уларнинг хронологияси масалалари. Палеолит даври маконларидан (Селенгур, Обирахмат ва бошқалар) топилган ибтидоий одам суяклари ва уларнинг антропогонез жараёнида тутган ўрни.

3-мавзу. Палеолит даври макони ва уларнинг хронологияси масалалари

Палеолит даври макони ва уларнинг хронологияси масалалари. Палеолит даври маконларидан (Селенгур, Обирахмат ва бошқалар) топилган ибтидоий одам суяклари ва уларнинг антропогонез жараёнида тутган ўрни. Ўрта Осиёнинг мезолит даври археологияси.

4-мавзу. Ўрта Осиёнинг мезолит даври археологияси

Ўрта Осиёнинг мезолит даври археологияси. Неолит даври ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг шаклланиши масалалари. Ўрта Осиёнинг энеолит ва бронза даврлари археологияси муаммолари.

5-мавзу. Ўрта Осиёнинг энеолит ва бронза даврлари археологияси муаммолари

Бронза даври этно-маданий миграциялари. Ўрта Осиёда бронза даври урбанизацияси ва давлатчилиги масалалари. Ўрта Осиёнинг илк темир ва антик даврлари археологияси муаммолари.

КЎЧМА МАШҒУЛОТ

Кўчма машғулотни ташкил этиш шакли ва мазмуни

Кўчма машғулотлар модулларнинг хусусиятларини инобатга олган ҳолда қуйидаги шаклларда ташкил этилади:

- Ўзбекистон Миллий университетининг ўқув-лаборатория хоналарида, музейлари ҳамда намунавий деканатида;
- Марказнинг ишлаб чиқариш корхоналари, илмий тадқиқот муассасалари ва бошқа марказлар билан тузилган шартномалари асосида ташкил этилади ҳамда ўрнатилган тартибда расмийлаштирилади.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ

Тингловчи мустақил ишни модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- ўқув, илмий адабиётлардан ва меъёрий хужжатлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш;
- фанга оид статистик маълумотларни ўрганиш, уларни таҳлил қилиш.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган.

Маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва интерфаол педагогик (ақлий хужум, бумеранг, ФСМУ) усул ва технологиялардан фойдаланилади.

Ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, график органайзерлардан, кейслардан фойдаланиш, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, блиц-сўровлардан ва бошқа интерактив таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

ЖОРИЙ НАЗОРАТ(АССИСМЕНТ)НИ

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

Жорий назорат(ассисмент)ни баҳолаш Ўзбекистон Миллий университети ҳузуридаги педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш Тармоқ (минтақавий) марказида тасдиқланган шакллари ва мезонлари асосида амалга оширади.

Ушбу модулнинг жорий назорат(ассисмент)га ажратилган максимал балл-**0,9 балл.**

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.

“**Кейс-стади**” методи «Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

Кейс. Африка қитъасида дастлабки ибтидоий одамлар пайдо бўлди. Улар аста-секинлик билан ер юзининг бошқа худудалрига тарқала бошлади.

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

Дастлабки ибтидоий одамларнинг Африка қатъасидан миграция қилиши ер юзида тарқалашининг сабаблари нималардан иборат.

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ➤ кейс билан танишиш (матнли, аудио ёки медиа шаклда); ➤ ахборотни умумлаштириш; ➤ ахборот таҳлили; ➤ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ➤ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ➤ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ➤ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ➤ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ➤ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ якка ва гуруҳда ишлаш; ➤ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ➤ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ➤ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

“Блиц – сўров” усули

“Блиц–сўров” усулидан фойдаланишнинг мақсади: Талабаларда мантикий фикрлаш, фан юзасидан берилган маълумотлар орасидан кераклигини ажрата олиш қобилиятини шакллантириш, ўзгалар фикрини ҳурмат қилиш ва уларга ўз фикрини ўтказа олиш, бошқалар билан ҳамфикр бўла олиш каби кўникмаларни, тарихий жараён кетма–кетлигини аниқлаш орқали шакллантириш.

Ўтказиш технологияси:

Ушбу технология бир неча босқичда ўтказилади:

1. Ўқитувчи талабаларга ушбу машғулот, бир неча босқичда ўтказилиши ҳақида тушунча беради. Ҳар бир босқичдаги вазифани бажаришга аниқ вақт берилиши ва ундан унумли фойдаланишлари кераклиги ҳақида огоҳлантиради. Тарқатма материаллар тарқатиб, талабаларга уни синчиклаб ўрганиш зарурлигини айтади.

2. Талабалар дастлаб тарқатма материалдаги “Якка баҳо” бўлимига ўзининг шахсий фикри асосида мантикий кетма–кетлигини рақамлар билан белгилаб чиқади. Унга 5 минут ажратилади.

3. Талабаларнинг якка тартибдаги ишлари тугагач, ўқитувчи улардан 3 кишидан иборат кичик гуруҳлар тузишини сўрайди. Улар ҳамфикрликда тарқатма материалдаги “Гуруҳ баҳоси” бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқадилар. Унга 5 минут ажратилади.

4. Барча кичик гуруҳларда ишлар тугагач, ўқитувчи ҳаракатлар кетма–кетлиги бўйича тўғри жавобни беради ва талабалар “Тўғри жавоб” бўлимига рақамларни ёзиб чиқадилар.

5. Ўқитувчи “Тўғри жавоб” бўлимида берилган рақамлар билан “Якка баҳо” ва “Гуруҳ баҳоси” бўлимидаги рақамларни солиштириб, катта–кичиклигини айириб, фарқини чиқариб, “Якка хато” ва “Гуруҳ хатоси” бўлимларига ёзишларини сўрайди.

6. Ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларининг умумий сони бўйича тушунча беради ва уларни алоҳида шарҳлайди.

7. Талабалар тарқатма материалда берилган баллар асосида ўз баҳосини чиқарадилар ва улар журналга қайд қилинади.

Машғулот яқунлангач, ўқитувчи машғулотни ўтказиш жараёнида талабаларнинг ва гуруҳларнинг фаолияти тўғрисида ўз фикрини билдиради.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Тарих фанлари ичида айнан археология биринчилардан бўлиб математик усуллар ва ахборот технологияларига мурожаат этган фан соҳалардан бири ҳисобланади. Нима учун тарих фанлари ичида айнан археология биринчилардан бўлиб математик усуллар ва ахборот технологияларига мурожаат этган фан соҳалардан бири ҳисобланади?

2. 1936 йилда эса Жей Барнес ва Альфред Винсент Киддер томонидан палеолит индустриясини ўрганишда статистик усуллар қўлланилганлиги хақида маълумот беринг?

3. XX асрнинг 50-йилларида Брейнерд ва Робинсон томонидан ўтказилган тадқиқотлар эса археологик муаммоларни математик шакллантириш ва ечиш йўллари кўрсатиб берганлигини тушунтириб беринг?

Инсерт техникасидан фойдаланиш қоидаси

1. Маъруза матни ўқинг ва унинг хошиясида қуйидаги белгиларни белгиланг:

V – мавжуд билим (ахборот)га мос келади

+ (плюс) – янги ахборот ҳисобланади

- (минус) – мавжуд бўлган билимга мос келмайди

? – тушунарсиз/аниқлаш талаб қилинадиган/ қўшимча ахборот

2. Олинган маълумотларни қуйидаги жадвал кўринишда бир тизимга келтиринг:

Мавзу саволлари	v	+	-	?
1				
2				
3				
4				

Мавзунини жонлантириш учун саволлар

1. ГАТ атамасининг таърифини биласизми?
2. Археологияда географик ахборот тизимининг қўлланилиши хақида маълумот беринг?
3. ГАТ қўлланиладиган фан соҳалари хақида маълумот беринг?

Археологияда математик усулларнинг қўлланилиши

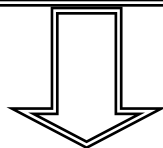
XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб рус археологлари томонидан тадқиқотлар жараёнида тахминий статистика ва геометрия усуллари қўлланила бошланди

XX асрнинг 40-йилларидан бошлаб Америкалик археолог олимлар ҳам ўз тадқиқотларида математика усулларни қўллаш бошлашди.

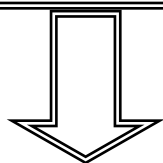
XX асрнинг 50-йилларида Брейнерд ва Робинсон томонидан ўтказилган тадқиқотлар эса археологик муаммоларни математик шакллантириш ва ечиш йўллари кўрсатиб берди.

Пинборд техникаси

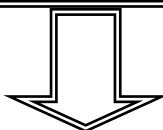
(инглизчадан: pin – маҳкамлаш, board – доска)
муаммони ҳал қилишга оид фикрларни тизимлаштириш
ва гуруҳлашни амалга оширишга, коллектив тарзда
ягона ёки аксинча қарама-қарши
позицияни шакллантиришга имкон беради

Ўқитувчи таклиф этилган муаммо бўйича ўз нуқтаи назарларини
баён қилишни сўрайди. Тўғридан-тўғри ёки оммавий ақлий
хужумнинг бошланишини ташкил қилади (рағбатлантиради)

Фикрларни таклиф қиладилар, муҳокама қиладилар, баҳолайдилар
ва энг оптимал (самарали) фикрни танлайдилар. Уларни таянч
хулосавий фикр (2 та сўздан кўп бўлмаган) сифатида алоҳида
қоғозларга ёзадилар ва доскага маҳкамлайдилар

Гуруҳ намоёндалари доскага чиқадиладар ва маслаҳатлашган ҳолда:

- 1) яққол хато бўлган ёки такрорланаётган фикрларни олиб ташлайдилар;
- 2) баҳсли бўлган фикрларни ойдинлаштирадилар;
- 3) фикрларни тизимлаштириш мумкин бўлган белгиларини аниқлайдилар;
- 4) шу белгилар асосида доскадаги барча фикрларни (қоғоз варақларидаги) гуруҳларга ажратадилар;
- 5) уларнинг ўзаро муносабатларини чизиқлар ёки бошқа белгилар ёрдамида кўрсатадилар: коллективнинг ягона ёки қарама-қарши позициялари ишлаб чиқиладилар.

“Блиц – сўров” усули

“Блиц–сўров” усулидан фойдаланишнинг мақсади: Талабаларда мантиқий фикрлаш, фан юзасидан берилган маълумотлар орасидан кераклигини ажрата олиш қобилиятини шакллантириш, ўзгалар фикрини хурмат қилиш ва уларга ўз фикрини ўтказиш олиш, бошқалар билан ҳамфикр бўла олиш каби кўникмаларни, тарихий жараён кетма–кетлигини аниқлаш орқали шакллантириш.

Ўтказиш технологияси:

Ушбу технология бир неча босқичда ўтказилади:

1. Ўқитувчи талабаларга ушбу машғулот, бир неча босқичда ўтказилиши ҳақида тушунча беради. Ҳар бир босқичдаги вазифани бажаришга аниқ вақт берилиши ва ундан унумли фойдаланишлари кераклиги ҳақида огоҳлантиради. Тарқатма материаллар тарқатиб, талабаларга уни синчиклаб ўрганиш зарурлигини айтади.

2. Талабалар дастлаб тарқатма материалдаги “Якка баҳо” бўлимига ўзининг шахсий фикри асосида мантиқий кетма–кетлигини рақамлар билан белгилаб чиқади. Унга 5 минут ажратилади.

3. Талабаларнинг якка тартибдаги ишлари тугагач, ўқитувчи улардан 3 кишидан иборат кичик гуруҳлар тузишини сўрайди. Улар ҳамфикрликда тарқатма материалдаги “Гуруҳ баҳоси” бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқадилар. Унга 5 минут ажратилади.

4. Барча кичик гуруҳларда ишлар тугагач, ўқитувчи ҳаракатлар кетма–кетлиги бўйича тўғри жавобни беради ва талабалар “Тўғри жавоб” бўлимига рақамларни ёзиб чиқадилар.

5. Ўқитувчи “Тўғри жавоб” бўлимида берилган рақамлар билан “Якка баҳо” ва “Гуруҳ баҳоси” бўлимидаги рақамларни солиштириб, катта–кичиклигини айириб, фарқини чиқариб, “Якка хато” ва “Гуруҳ хатоси” бўлимларига ёзишларини сўрайди.

6. Ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларининг умумий сони бўйича тушунча беради ва уларни алоҳида шарҳлайди.

7. Талабалар тарқатма материалда берилган баллар асосида ўз баҳосини чиқарадилар ва улар журналга қайд қилинади.

8. Машғулот якунлангач, ўқитувчи машғулотни ўтказиш жараёнида талабаларнинг ва гуруҳларнинг фаолияти тўғрисида ўз фикрини билдиради.

Археологик даврлаштириш (“блиц-сўров” услуги)

Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси	Тўғри жавоб	Якка хато	Якка баҳо	Даврлар номи
					Мезолит
					Илк темир даври
					Бронза
					Ўрта асрлар
					Неолит
					Энеолит
					Антик
					Ашель
					Архаик
					Олдувай

6-5 тўғри жавоб "қониқарли"

8-7 тўғри жавоб "яхши"

9-10 тўғри жавоб "аъло"

III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-МАВЗУ: Ўрта Осиё археологиясини ўрганишнинг замонавий босқичи

РЕЖА:

1.1. Ўрта Осиё археологиясининг долзарб муаммолари фанининг инсон ва жамият тарихи билан узвий боғлиқлиги.

1.2. Ўрта Осиё археологиясининг долзарб муаммолари ҳақидаги билимларни қарор топиши.

1.3. Мавжуд илмий адабиётлар ва замонавий назариялар ҳамда олиб борилаётган тадқиқот ишларини ўрганишни моҳияти ва аҳамияти.

Таянч иборалар: Ўрта Осиё, археология, долзарб, фан, инсон, жамият, тарих, илмий, замонавий, назария.

1.1. Ўрта Осиё археологиясининг долзарб муаммолари фанининг инсон ва жамият тарихи билан узвий боғлиқлиги.

Ўтмишни ўрганишда археология ва тарих фанлари муҳим ўринни эгаллайди. Улар мустақил фан соҳалари бўлсада, бир - бири билан чамбарчас боғлиқ. Улар бир объектни, яъни ўтмишни турли услубларда тадқиқ қиладилар. Ўтмиш воқеаларини тарих ёзма ва моддий манбалар асосида ўрганса, археология асосан, моддий манбалар-топилмалар асосида ўрганади.

Кишилик жамияти тарихини тиклашда археологиянинг ўрни беқиёсдир. Археология қадимги моддий маданият манбаларини ўрганиш жараёнида турли услублардан, айниқса аниқ фанларнинг ютуқларидан унумли фойдаланади. Бу фанлар - география, геология, ботаника, зоология, химия, биология, физика, антропология, этнография, топонимика, астрономия ва бошқалардир.

Ўзбекистонда археологиянинг фан сифатида шаклланиши узок тарихий жараённи ўзида қамрайди. Ўзбекистоннинг археологик жиҳатдан ўрганилиш тарихини 3 даврга бўлиш мумкин:

Биринчи даври XIX асрнинг иккинчи ярмидан 1917 йилгача давом этган. Бунда Россия Туркистон шароитларини ўрганиш учун дастлаб турли экспедициялар юборган. Улар Ўзбекистоннинг тарихий ёдгорликлари тўғрисида ҳам маълумотларни тўплаганлар. Бу тўпланган маълумотлар француз ва немис тилларига таржима қилинган ва уларда Ўзбекистон тарихи ва меъморий обидалари ҳақида фикрлар билдирилган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё Россиянинг мустамлакасига айлангач, моддий ёдгорликларни кенгрок ўрганишга киришди. В.В.Бартольд, В.А.Жуковский, Н.И.Веселовский каби шарқшунос олимлар ҳамда А.Л.Кун, П.И.Лерх, В.Л.Вяткин, И.Т.Пословский, Н.П.Остроумов ва бошқа ҳаваскорлар Ўрта Осиё археологияси ва тарихини ўргандилар.

1870 йилда Тошкентдаги эски қалъа яқинида, Афросиёб ҳаробаси ёнида чакмоқтош нуклеуси (тош ўзаги), тош қирғич топилди. 1896 йилда Тошкент атрофидан топилган тош болғага ўхшаш топилмалар Оренбург ва Иссиқкўл худудларидан ҳам топилди. Бу топилмалар ўша давр учун катта аҳамиятга эга бўлиб, ибтидоий одам излари ҳақида дарак берган.

1895 йилда В.В. Бартольд раҳбарлигида **Туркистон хаваскор-археологлар тўғараги** ташкил этилди, у 1917 йилгача фаолият кўрсатди. У дастлаб Ашхабодда ташкил қилиниб, кейинчалик Самарқандга кўчирилган. Тўғаракга турли касб эгалари аъзо бўлган. Улар ўлкадаги археологик ёдгорликларни ўрганиш ишига эътибор бериб ва дастлабки ютуқларни қўлга киритганлар. 1896 йилда Тошкентда тўғарак музейи ташкил қилинди. Унинг раҳбари Н.П.Остроумов бўлган. Тўғаракда маҳаллий ҳаваскорлардан Ақром Полвон Асқаров, Мирза Бухаров, Мирза Абдулин, Хафиз, И.Мирмухамедовлар фаол иштирок қилганлар. Тўғарак аъзолари турли худудлардан археологик материаллар тўплаганлар.

Иккинчи давр 3 босқичга бўлинади:

1-босқич. 1917 йилдан 1938 йилгача давом қилган. Шўролар ҳокимияти моддий ёдгорликларни сақлаш ва ҳимоя қилиш чораларини кўрдилар. 1918 йилда Моддий Маданият тарихи Россия Академияси тузилди. Унга барча

археологик, санъат, маданият, ва меъморчилик ёдгорликларини ҳисобга олиб, давлат ҳимоясига ўтказиш вазифаси қўйилди.

1920 йил 27 ноябрда Тошкентда музейлар, қадимги ёдгорликларни асраш, санъат ва табиатни муҳофаза қилиш Туркистон Комитетини ташкил қилиниши (Туркомстарис) Ўзбекистон археологиясининг шаклланишида муҳим роль ўйнади.

2-босқич 1938 - 1945 йиллар бўлиб, бу даврда Ўрта Осиёнинг ижтимоий тузуми масаласи муҳокама этилди. Тарихчилар орасидаги “Ўрта Осиёда абадий феодализм ҳукмрон бўлган” деган ғояси рад этилиб, Ўрта Осиёда кулдорлик тузуми мавжуд бўлганлиги тасдиқланди.

Археологик тадқиқотларни кенгайтириш мақсадида Ўрта Осиё ҳудудида 5та экспедиция ташкил қилинди:

1. 1933 йилда М.Е.Массон бошчилигидаги Термиз археология экспедицияси;

2.1937 йилда А.Н.Бернштам раҳбарлигида Еттисув археологик экспедицияси;

3. 1937 йилда С.П.Толстов раҳбарлигида Хоразм археологик. экспедицияси;

4. 1934 йилда Б.А.Латинин раҳбарлигида Фарғона археологик экспедицияси;

5. 1937 йилда В.А. Шишкин раҳбарлигида Қуйи Зарафшон археологик экспедицияси.

Шулардан 4 таси: Термиз, Хоразм, Қуйи Зарафшон, Фарғона экспедициялари ўз фаолиятини Ўзбекистон ҳудудида олиб борганлар.

1939 йилда Тошкент Давлат университетининг Тарих факультетида Археология кафедраси ташкил қилинди ва кадрлар тайёрлана бошланди. 1943 йилда Ўзбекистонда Фанлар Академияси Тарих институти қошида археология бўлими тузилди. Археолог олимларнинг ўзаро ҳамкорлиги натижасида археологик тадқиқотлар кўлами кенгайди. Масалан: 1937 йилда В.А.Шишкин Бухоро воҳасининг ғарбий қисмида археологик изланишлар олиб борди. 1938 йили А.П.Окладников Р.Парфёнов отряди таркибида

Сурхондарёнинг Бойсун тоғининг Тешик-тош ғорида қазилмалар олиб бориб, палеолит даврига оид макондан неандерталь одам суяги қолдиқларини топди. 1939 йилда М.Е.Массон Катта Фарғона канали худудида археологик кузатув ишларини олиб борди. А.И.Тереножкин 1939-1940 йилларда Тошкент яқинидаги Оқтепа ва Тошкент каналини куришда археологик кузатув ишларини олиб борди.

3-босқич 1945 йилдан 1991 йилгача давом этган. Бу даврда археологик тадқиқот ишларида кўплаб ўзгаришлар кузатилган. Қуйи Зарафшон экспедицияси ишини Ўзбекистон ФАнинг Бухоро экспедицияси, Еттисув экспедицияси ишини 1944-49 йилларида Тянь—Шань-Олой экспедицияси, 1951—55 йиллари эса Қирғизистон археологик этнографик экспедицияси давом қилдирди. 1946 йилдан 1952 йилларгача Фарғона археологиясини А.Н.Бернштам раҳбарлигида Помир-Олой ва Помир-Фарғона экспедициялари ўрганган. 1947 йилдан бошлаб Самарқанд давлат университети экспедицияси ибтидоий тарих соҳасида муҳим маълумотларни қўлга киритди. Я.Ғ. Ғуломов ва В.А. Шишкинлар раҳбарлигида Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Ўзбекистон археология экспедициясининг иш фаолияти кенгайди. Бу экспедициянинг кўпгина отрядлари Сурхондарё, Самарқанд, Бухоро ва Тошкент воҳаларида ҳамда Фарғона водийсида археологик тадқиқотлар олиб борганлар.

1.2. Ўрта Осиё археологиясининг долзарб муаммолари ҳақидаги билимларни қарор топиши.

Археологик тадқиқот олиб боришнинг характериғина эмас, балки унинг техник таъминотида ҳам ўзгаришлар юз берди. Жумладан, Хоразм археологик экспедициясида урушгача туялардан фойдаланилган бўлса, кейинчалик, автомашина ва авиация қўлланилди. Археологик ёдгорликлар ёшини ва таркибини аниқлашда физикада янги радиокорбон анализ, кучайтирилган микроскоплар ёрдамида ибтидоий қурол—аслаҳаларнинг хўжаликда қўлланиш функцияларини аниқлаш услублари ишлаб чиқилди.

1970 йилда Ўзбекистон Фанлар Академияси қошида Археология институтининг ташкил қилинди. Институт кадрлар тайёрлаш ва илмий тадқиқот ишларини олиб борилишида муҳим аҳамият касб этди.

Ўзбекистон археологиясининг ривожиди С.П.Толстов, М.Е.Массон, М.М.Дьяконов, А.П.Окладников, М.М.Герасимов, В.Г.Григорьев, А.Ю.Якубовский, Я.Ғ.Ғуломов, М.П.Грязнов, А.Н.Бернштам, А.И.Тереножкин, Б.А.Латинин, А.М.Беленицкий, В.А.Шишкин, В.М.Массон, Б.А.Литвинский, Г.А.Пугаченкова, П.И.Альбаум, И.А.Итиналарнинг ҳиссаси катта бўлди.

XX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда археологларнинг катта гуруҳи етишиб чиқди: А.Асқаров, А.Муҳаммаджонов, Ў.Исломов, Ю.Ф.Буряков, Р.Х.Сулаймонов, Э.В.Ртвеладзе, А.Кабиров, А.С.Сагдуллаев, Н.Неъматов, И.Ахроров, В.И. Сарианиди, К.Акишев, Х.Олтмишбоев, А.В.Виноградов, В.Н.Ягодин, О.К.Бердиев, М.Р.Қосимов, Т.Мирсоатов, М.Жўрақулов, Т.Ширинов, М.Исомиддинов, Е.Б.Бижанов, М.Мамбетуллаев, Ғ.Ходжаниёзов ва бошқалар. Олимларнинг олиб борган тадқиқотлари Ўзбекистон археологияси ривожланишида муҳим босқич бўлди.

3. Ўзбекистон мустақиллиги даври 1991 йилдан бошланади. Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йилда Тарих институти фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган тадбирлари, Буюк ипак йўли тарихини кенг тадқиқ қилиниши юзасидан олиб борилган ишлар археологик тадқиқот ишларининг янада жонланишига сабаб бўлди.

Хорижий давлатлар билан ҳамкорлик самарали бўлмоқда. Япон олимлари Сурхондарё худудида, Австрия олимлари Қоралпоғистон худудида, Россия олимлари Хоразм ва Тошкент худудларида тадқиқот ишлари олиб бормоқдалар.

Ҳозирда Ўзбекистон археологиясини ўрганиш анча яхши йўлга қўйилган. Бу иш билан махсус институтлар, университетлар, педагогика институтлари ва турли бўлимлар шуғулланмоқдалар.

Сўнгги ўн йилликда маданият ва тарихий ёдгорликларни қайта рўйхатга олиш ишлари амалга оширилмоқда. Бу эса ёдгорликларни

муҳофаза қилиш ишларига анча самарали таъсир кўрсатмоқда. XX асрнинг 90- йилларида ёдгорликларнинг 7216 таси ҳисобга олинган. Шулардан 1595 таси меъморий ёдгорликлар, 3106 таси маҳобатли санъат асарлари, 2115 тасини археологик ёдгорликлар ташкил этди. Улардан 1831 таси республика миқёсидаги давлат муҳофазасига олинган бўлиб, 513 таси меъморий обидалар, 98 таси маҳобатли санъат асарлари, 1213 таси археологик ва 27 таси тарихий ёдгорликлардир. Бундай ёдгорликлар айниқса, Самарқанд (997), Бухоро (804) , Қашқадарё (592), Тошкент (562), Фарғона (512) вилоятларида кўп. Республикамиздаги археологик ёдгорликларни сақлаш бугунги кунда қонун 2009 йил 16июнда қабул қилинган. У Археология мероси объектларини муҳофаза қилиши ва улардан фойдаланиш тўғрисида деб номланади. Унда археологик объектлар давлат томонидан муҳофаза қилинини қонунлаштирилган.

Бу мамлакатимиз бутун худуди қадимий маданият ва цивилизация ўчоғи бўлганлигидан далолат беради.

Археолог олимлар Ў.И.Исломов ва К.А.Краҳмаллар Ўрта Осиё минтақасининг ўзига хос геологик тузилишини, яъни тоғлик, адирлик ва пасттекисликлардан иборат эканлиини ҳисобга олиб, ундаги геотектоник ва геомагнит ҳодисаларни радиомагнит методлари орқали ўргандилар. Натижада олимлар пасттекисликлардаги химиявий ўзгаришлар тоғлик худудларга нисбатан секин кечишини исботладилар ва палеолит даври ёдгорликлари учун илгари белгиланган саналарни 500-600 минг йилга қадимийлаштирдилар. Бу эса, жаҳон миқёсида катта янгилик бўлди.

Археологик илмий тадқиқот ишларининг иккинчи босқичда ёдгорлик ҳақида маълумотлар тўпланади. Биринчи, навбатда ёдгорлик тўғрисидаги афсоналар ва ривоятлар сўраб суриштириш ишларини олиб борилади ва унинг сиртида сақланиб қолган моддий ашёлар илмий таҳлил қилиниб, дастлабки хулосалар ясалади. Кейин ёдгорликнинг даври ва унинг босқичлари, маданий қатламлари тўғрисида умумий маълумотга эга бўлиш мақсадида ёдгорликнинг бир қисмида шурф солинади. “Шурф” немисча сўз бўлиб, қазимоқ, деган маънони англатади. Шурф квадрат ёки тўғри

тўртбурчак шаклидан иборат бўлиб, томонлари икки ва ундан ортиқ ҳатто ўн метрдан ортиқ бўлиши мумкин.

Археология илмий тадқиқот ишининг охириги босқичида ёдгорликда кенг кўламли қазилма ишлари олиб борилади. Ҳар қандай стратиграфик қазилма ишлари ёдгорликнинг материк, яъни ернинг соҳа тупроқ қисмига қадар қазилма тушилади. Айрим ҳоллардагина планиграфик қазилма ишлари олиб борилиши мумкин. Планиграфик қазилма ишлари маълум даврга оид иншоотларни ўрганишга қаратилган бўлиб, кўпинча ёдгорликнинг юқоридаги маданий қатламларини ўрганишда фойдаланилади.

Маданий қатламларда инсониятнинг турмуши тарзи, ҳўжалик ва ғоявий фаолияти излари сақланиб қолган. Бу қатламлар йиллар, асрлар давомида аста-секин тўпланиб борган. Археологик ёдгорликларда бир ёки бир неча ўнлаб маданий қатлам мавжуд бўлиб, уларнинг қалинлиги бир неча сантиметрдан 30-35 метрларгача бўлиши мумкин. Бу эса мазкур манзилгоҳда кишилар ҳаёт фаолиятининг қанча давом этиши билан боғлиқ.

Археологлар кундалик тадқиқот ишларининг натижаларини қайд қилиб борадилар. Тўпланган ашёвий манбалар тадқиқот ишларини олиб бораётган муассаса илмий лабораториясида қайта ишланади. Дастлаб топилмаларни муҳофазалаш ва тиклаш ишлари бажарилади. Кейин улар турлар бўйича ажратилиб, илмий таҳил этилади ва қазилма ишлари давомида ёзма қайдлари билан умумлаштирилиб мазкур ёдгорликнинг маълум ҳудуд тарихини очиқ беришидаги аҳамияти масалалари баён қилинади. Илмий тадқиқот ишлари якунинг тафсилотлари тадқиқотчи томонидан тегишли илмий муассасага ёзма ҳисобот берилади.

Археологияда қадимги даврлар тарихи табиий-географик шароит билан боғлиқ ҳолда тадқиқ қилинади. Археологияда бу “экофакт” ва “артефакт” тушунчалари билан ишлатилади.

1.3. Мавжуд илмий адабиётлар ва замонавий назариялар ҳамда олиб борилаётган тадқиқот ишларини ўрганишни моҳияти ва аҳамияти.

Ўрта Осиё худудида ҳам ашел даврига оид ўндан ортик маконларда археологик қазиш ишлари амалга оширилган. Улардан Селенгур (Фарғона водийси), Кўлбулоқ (Тошкент), Қоратов I ва Лоҳутий I (Жанубий Тожикистон), Жаниш ва Достик (Жанубий Қозағистон) каби ёдгорликлар муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг санаси мутлақ даврлаштириш асосида мил.ав. 700-200/150 минг йилликлар доирасида саналанади. Селенгур маконида Иккаласидан ҳам тошқотишмадан ясалган меҳнат қуроллари топилсада, Лоҳутий I нисбатан анча ривожланган маданиятга эга. Ҳозирги кунга қадар Ўрта Осиё худудидан ашел даврига оид йигирмага яқин осик турдаги ва фор-маконлар аниқланиб уларнинг кўпилигида археологик қазиш ишлари олиб борилмоқда.

Селенгур макони Олой тизмасидаги Ҳайдаркон деган жойда жойлашган. Бу ёдгорлик дастлаб 60-йилларда ўрганилган 80-90 йилларда археолог олим Ў. Исломов ва унинг шогирди К.Краҳмаллар тамонидан давом эттирилган ёдгорликда бешта маданий қатлам аниқланган. Унинг маданий қатламидан кўплаб тош қуроллари, ҳавон суяклари билан биргаликда энг қадимги одамларга тегишли суяклар топилган. Суяклар бош чаноқнинг юқори қисми, олти дона тиш ва елка суяк бўлақларидан иборат бўлган. Бу ердан жами 1417 дона тош қуроллари топилиб, шундан 852 таси учринди, 306 турли тош қуроллари ва 38 таси нуклеуслардан иборат. Тош қуроллари ҳар хил нуклеус, учринди, бир томони уриб учирилган чоппер ва бошқалардан иборат. Топиб ўрганилган суяклар йиртқич ҳайвон айиқ, бури, ёввойи чўчка, буқа, тур, от, архар, буғи, насорғларникини ташкил этади. Бу ашел даврининг ноёб ёдгорликларидан биридир.

Ер шари юзасининг ярмидан кўпини батил ва абиссал терригенли, органигенли, хемогенли ва вулканогенли чўкиндилар эгаллаб ётади. Шельфларда шаклланадиган чўкиндилар талайгина кам майдонларда ривожланганлар. Денгиз чўкиндилари ичида сузиб юривчи музлар ва айсберглар тамонидан келтирилган материалдан ҳамда шельфли, тоғли ва

қоплама музликлардан ҳосил бўлган гляциал-денгиз (музли - ва муз-денгизли) ётқизиклари алоҳида аҳдмиятга эга. Худди шу чўкинди типлари Евросиё ва Шимолий Америка атрофларини ўраб олган ҳамма шимолий денгизларда ва Антарктида атрофидаги жанубий денгизларда ҳамда Субтропик Евросиё, Канала ва Аляска текисликларида кенг тарқалган. Бу чўкиндилар гил, суглинка, кўпинча зич, ноаниқ-қаватлашган, ўзида шағал, шебен, ғўлатош, валуна ва палахса тошлардан ташкил топган. Қуруқликда улар мореналарга қабул қилинади, шунинг учун улар моренасимон деб ном олдилар.

Ётқизиклар учта асосий кимёвий, органик ва ласси турда классификация қилинади. Булардан биринчи иккитаси кўпроқ геоархеологияга тегишли ҳисобланади. Ласти ётқизиклар энг кўп тур ҳисобланади. Улар ташкил топган қоя парчаларидан, бошқа ётқизиклардан ёки тупроқ моддиятларидан яъники эрозиянинг тарихи тасвири, кўчиши ва сақланишидан иборат. Кўпчилик ласти ётқизикларнинг шамолга ўхшаган (масалан қум тепаликлар), сув йўллари (масалан дарёчалар, денгиз бўйлари) ва гравитатсия (инқироз, кўчиш, емирилиш) воситалар ёрдамида сақлаб қолинади.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Ўрта Осиё археологиясининг долзарб муаммолари фанининг инсон ва жамият тарихи билан узвий боғлиқлиги.
2. Ўрта Осиё археологиясининг долзарб муаммолари ҳақидаги билимларни қарор топиши.
3. Мавжуд илмий адабиётлар ва замонавий назариялар ҳамда олиб борилаётган тадқиқот ишларини ўрганишни моҳияти ва аҳамияти.

Адабиётлар руйхати

1. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Т., 2000. doc.
2. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси - давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т.2011. pdf
3. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти. Тошкент. 2008.

4. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1996. pdf.
5. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Ўқув қўлланма. Т., 2004. pdf.
6. Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. Самарканд. 1993.
7. Mamarahimova V.I. Buyuk ipak yo`li - sivilizatsiyalararo muloqot yo`li. O`quv qo`llanma. T. 2010. pdf.
8. Saidov Sh. J. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi (Eng qadimgi davrlardan milodiy VII-VIII asrlargacha). O`quv qo`llanma. T.: ToshDSHI. 2010. pdf.
9. Лунина С.Б. Археология Средней Азии. Учебное пособие. Ташкент. 1986. pdf.
10. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. Дарслик. Тошкент. 2008. pdf.
11. Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода “Номо”. Санкт-Петербург. 2011.
12. Рындина Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие по курсу «Основы археологии». Изд. МГУ.2002.

Электрон манбалар:

13. www.history.ru
14. www.natura.com
15. www.archaeology.ru
16. www.archaeology.com

2-МАВЗУ: Ўрта Осиёда инсониятнинг шаклланиши муаммолар

РЕЖА:

2.1. Ер юзи иқлимининг ўзгариб туриши, музлашлар, маймуннинг одамга айланишининг экологик шароитлари.

2.2. Полицентризм ва моноцентризм мунозаралари

2.3. Палеолит даври макони ва уларнинг хронологияси масалалари.

Таянч иборалар: плейстоцен, антропогенез, муаммо, ер, иқлим, музлаш, экологик, полицентризм, моноцентризм, гоминид, Хомо сапиенс.

2.1. Ер юзи иқлимининг ўзгариб туриши, музлашлар, маймуннинг одамга айланишининг экологик шароитлари.

Инсон қадимдан ўзини хайвонот ва ўсимлик дунёси билан боғлиқлигини тушуниб етган. Бу тушунча илк диний эътиқод ва урф-одатлар билан боғлиқ ходисаларда табиатнинг инсон томонидан ўзлаштирила бошланганлигида шаклланади. Бунда маданият тараққиётининг экологик омилларига эътибор бериш лозим.

Ер шари юзасининг ярмидан кўпини батил ва абиссал терригенли, органогенли, хемогенли ва вулканогенли чўкиндилар эгаллаб ётади. Шельфларда шаклланадиган чўкиндилар талайгина кам майдонларда ривожланганлар. Денгиз чўкиндилари ичида сузиб юрвчи музлар ва айсберглар томонидан келтирилган материалдан ҳамда шельфли, тоғли ва қоплама музликлардан ҳосил бўлган гляциал-денгиз (музли - ва музденгизли) ётқизиклари алоҳида аҳдмиятга эга. Худди шу чўкинди типлари Евросиё ва Шимолий Америка атрофларини ўраб олган ҳамма шимолий денгизларда ва Антарктида атрофидаги жанубий денгизларда ҳамда Субтропик Евросиё, Канада ва Аляска текисликларида кенг тарқалган. Бу чўкиндилар гил, суглинка, кўпинча зич, ноаниқ-қаватлашган, ўзида шағал, шебен, ғўлатош, валуна ва палахса тошлардан ташкил топган. Куруқликда улар мореналарга қабул қилинади, шунинг учун улар моренасимон деб ном олдилар.

Ётқизиклар учта асосий кимёвий, органик ва ласси турда классификация қилинади. Булардан биринчи иккитаси кўпроқ геоархеологияга тегишли ҳисобланади. Ласта ётқизиклар энг кўп тур ҳисобланади. Улар ташкил топган қоя парчаларидан, бошқа ётқизиклардан ёки тупроқ моддиятларидан яъники эрозиянинг тарихи тасвири, кўчиши ва сақланишидан иборат. Кўпчилик ласта ётқизикларнинг шамолга ўхшаган (масалан кум тепаликлар), сув йўллари (масалан дарёчалар, денгиз бўйлари) ва гравитатсия (инқироз, кўчиш, емирилиш) воситалар ёрдамида сақлаб қолинади. Ласта

ётқизиқларнинг одатий мисоллари (худди компонентлар ҳажмининг пасайишига асосланган) кум, лойқа ва гил. Геологик маълумотларда қоялар турлари адирликлар, кум уюмлари ва балчиқ уюмларидир. Вулқонли ласти парчалари вулқон куллари, бўлақлари, қолдиқларидан иборат бўлса, пйроласти оқим бўлақлари ласти ётқизиқлар деб тушунилади. Қисқаси, улар бирмунча ғайриоддий геoarхеологик контекстлардир. Шунингдек, улар вулканик худудлар билан чегараланган¹.

Шунга қарамай улар археологик манзилгоҳларнинг шаклланиши ва стратиграфиясидаги муҳим аспектдан ташкил топган. Археологик вақтда мисоллар тасвирлаш учун макон ҳисобланадиган Помпей тахминан 4мли вулканли ласти бўлаги (тефра) билан ўралаган ва вулқон қуйиндиси, вулқонли кум, лапилли (2-64мм) ва кул (2 мм) дан иборат. Сан-Сальвадорда, Ерен манзилгоҳида бир хил турдаги турар жойлар акс эттирилган, яъни тузулиши ва қишлоқ хўжалик ерлари бир неча метр тепа остида кўмилиб кетган эди. Шарқий Африка, Туркия, Жордон Рифт ва Жеоржиядаги манзилгоҳлардан топилган голоцен ва плейстоцен даврининг стратиграфияси ва саналарида водийларда сақланиб қолган вулқон ласти топилмалари асосий рол ўйнайди. Олдувай Горге, Гоби Фора, Гешер Бенот Яков ва Дманисе археологик ва инсоният яшаб қолган манзилгоҳлардан бир нечтаси бўлиб ҳисобланади.

Голоцен – музлашдан кейинги давр. Музлаш даври тугаши билан ҳозирги давр иқлими шаклланади. Музликлар шимолга чекиниб, турли кенгликларга хос ўсимлик ва ҳайвонот дунёси шаклланади. Ҳозир 14 минг йилдан буён иссиқ иқлим ҳукм сурмоқда. Сибир, Шимолий Америка, Шимолий Европа абадий музликлари, субарктик ўсимликлари худудлари юзлаб кмларга шимолга чекинадилар.

Голоцен фаслининг боши эр авв 8-4 минг йилликлар Атлантик оптимум- (мўътадил) деб аталади. Ҳарорат анча иссиқ ва серёмғир бўлган. Саҳрода ҳам йилиги 300-400 мм ёмғир ёғган. Африкани марказидаги Чад кўли кенгайиб Каспий денгизига етган. Археологик жихатдан бу давр неолитга тўғри келади. Бу даврда деҳқончилик билан чорвачилик ривожланиб, ишлаб чиқариш шаклланади. Бу даврда шимолий минтақаларда қурғоқчилик бўлади. Лекин 3 минг йилликнинг охирида қурғоқчилик ҳукмрон бўлади. У ерда ҳам бир замонлар Нил билан тенглашадиган дарё оққан, уларнинг қирғоқларида тош қояларга чизилган петроглифлар топилган².

---

¹ John Barrett. *The Emergence of Civilisation Revisited* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology) edited by John C. Barrett and Paul Halstead. Sheffield, 2005.

² John Barrett. *The Emergence of Civilisation Revisited* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology) edited by John C. Barrett and Paul Halstead. Sheffield, 2005.

2.2. Полицентризм ва моноцентризм мунозаралари

Энг қадимги петроглифлар эр авв 6-7 минг йилликка оид бўлиб, фил, жирафалар тасвири, ҳайвонлар уйури ҳам учрайди. Бу ҳайвонларни овловчи аҳолининг қиёфаси негроидларга ўхшайди.

- 1) Неолит даври эр.авв. 4 минг йилликка оид суратлар, бу ерда чорвачилик манзарасини кўришимиз мумкин.
- 2) Эр. авв. 1200 йил отлар тасвири учрайди. От Марказий Осиёнинг шимолий худудларида хонакилаштирилган.

Эр авв 2 минг йилликнинг 2 ярмида ва ундан олдин Ямная, Катакомбная, Андроново маданиятининг вакиллари чорвадор аҳолиси отбоқарлик саънатини дунёга тарқатади.

Ямная – Ўра, Ёрма гўр,

Катакомбная – Лахад,

Андроново – Ёғочдан қабр қилган.

Палеографларнинг кузатишига кўра Қизилқум манзараси мил. авв. 4 минг йилликларда яшнаган жой бўлган. Амударё, Сирдарё, Зарафшон серсув бўлиб, Каспийга қуйилган. Бу минтақаларда ёввойи хўкиз (тур) доимийлик иқлимга мослашган ҳайвонлар юрган.

Жанубий Туркменистондаги Копетдоғ серсув бўлиб, бу ерда Жойтун маданияти шаклланади. Жойтун шимолий худудда кенг кўламда топилган Калтаминор маданияти билан чегарадош бўлган. Калтаминор маданиятининг овчи, термачилик аҳолиси нам шимолий минтақаларга чекиниб ўрта кенглик ўзлаштирилди. Натижада ғарбий йуналишда шарқий Европа худудига етиб боради.

Бухоро воҳасининг ғарбий худудларидан ғарб томон кўчиб кетган Зарафшон дарёсининг етаклари топилган. Асосийси оёқ оғитма деб аталади. Унинг қирғоғида 80 метрлик жар ёқасида эр авв 4 минг йиллик охирига оид Калтаминор маданиятига мансуб манзилгоҳ топилган. Бир замонлар бу манзилгоҳ Зарафшон дарёси етагида ҳосил бўлган кўл атрофида пайдо бўлган. 6 минг йил мобайнида юз берган тиктоника ўзани 80 метрга ўсиб кетган.

Ҳозир ҳам Ўрта Осиё майдони сейсмологларнинг хабарига кўра йилига ўрта ҳисобда 1смга ўсиб бормокда, жумладан, Орол денгизини туби ҳам.

Қўй билан сигир биринчи бор Яқин Шарқда хонакилаштирилади. Икки ўрқачли туя айнан Калтаминор маданияти вакиллари томонидан хонакилаштирилган.

Европада ҳам 4 та салқин нам фасллар аниқланган, буларнинг санаси эр авв 3700-3100, 2600, ва 2 чи минг йилликларга тўғри келади. Асосий музлаш ғарбий Европада 3 минг йиллик бошига тўғри келади. Бу фаслда қурғокчилик авжига чиқади. Кўп маданият марказлари талофатга учрайди. Шунинг натижасида Марказий Осиёда БМАК маданияти (Бактрия, Марғиёна) пайдо бўлди.

Сополлитепа, Жарқўтон, Гонур, Тоголок, Даштли 3 ва бошқа илк шаҳарлар айнан шу кўчишнинг оқибатида Ўрта Осиёга Яқин Шарқ

маданиятини олиб киради. Археологик маданиятларнинг ўзгаришлари, ёзув шу ерда ёзув бор.

Мисол: кишда Дунай дарёсини муз қоплаб уни устидан от ва пиёдалар ўтиб юради. Бир замонлар Жанубий Арабистонда Сабий подшолиги бўлган, ўша даврга оид ҳозир қуриб ётган дарёда катта эр авв 9 асрга оид тўғон топилган, 2чи тўғоннинг бўйи 600 метр.

Қадимий Хитой, Миср, Европа манбаларда ҳам эр авв 3 минг йилликнинг 1 ярмида иқлим ўзгариб турган.

Каспий денгизининг сатҳи ҳозиргидан 80 метр баланд бўлган. Эр авв 7 минг йилликда эса унинг сатҳи ҳозиргидан 20 метр пастда бўлган.

Европа ҳудудлари голоценнинг иссиқ фаслида Алп тоғларининг ўрмонлари чегараси ҳозиргига нисбатан 1 км баланд бўлган³.

Атлантик Плювиал даврида Ўрта Осиё ҳудуди ҳарорати иссиқ бўлган минтақасида кўпроқ ёмғир ёққан. Шу даврда Ўрта ер денгизининг шарқий ҳудудларидан Европага, шимолий Африкага, жанубий Осиёга мегалитлар маданияти тарқала бошлади. (Долмек, Мекгюр, Кромлеклар).

Мегалит – улкан тошлардан қурилган иншоотлар.

Сибир ҳудудларида мамонтлар голоцен даврининг бошида 12 -10 минг йил олдин қирилади. Бу даврда Марказий Осиёда қурғоқчилик ҳукм суради. Иссиққўл кўлининг транзгрессияси кузатилади. Яқин шарқ, Ўрта шарқни суғориб турган циклонлари шимолга силжийди.

Голоцен даврида унинг бошида (13-6 минг йиллик) музликларни эриши натижасда жаҳон океанларининг сатҳи ҳар минг йил мобайнида 9 смга кўтарилган. Европа ҳудудларида Қадимий голоцен фаслида қурғоқчилик юз бера бошлайди. Англия Европадан ажраб қолади, Аляска Камчаткадан ажраб қолади. Охириги 4 минг йилда океан сатҳи 1 метрдан 4 метргача кўтарилиб келмоқда.

2.3. Палеолит даври макони ва уларнинг хронологияси масалалари.

Мазкур мазуни ўрганиш жараёнида қуйидаги масалаларга эътибор бериш лозим: Этник географияси (этногеография) нима? Этнос ва ҳудуд. Қабила ва элатларнинг жойлашуви хусусиятлари ва табиий муҳит. Хўжалик (иқтисодий)-маданий типлар шаклланишининг экологик омиллари. Этнография хариталардаги ўтмиш ва замонавий халқларнинг ҳудудий жойлашуви.

Ипtidoий жамият тарихидан бошлаб инсон табиатдан ўз мақсадларида фойдаланган (ўрмон, дарё, кўллар ўраб тургантеварак атрофдаги мавжуд хом ашё, ўсимликлар, мева, хайвонот дунёси, табиий озиқ-овқат захиралари ўзлаштирилган). Ўзлаштирувчи хўжаликлар ривожланган даврларда ўруғ ва қабила аъзолари муайян ҳудудда истиқомат қилган. Уларнинг ҳудудий жойлашуви қон – қариндошлик тамойилларига асосланган бўлиб, у ёки бу туманда фақат қариндош уруғ вакиллари истиқомат қилган. Ўзлаштирилган ҳудудлар ўртасида шартли чегаралар мавжуд бўлган.

---

³ John Barrett. *The Emergence of Civilisation Revisited* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology) edited by John C. Barrett and Paul Halstead. Sheffield, 2005.

Этногеография ахолининг худудий жойлашуви хусусиятларини, уруғ, қабила, этник гуруҳлар, элатлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ва турли тарихий даврларга хос жамиятга табиий-географик омилларнинг таъсири ҳамда ижтимоий-иқтисодий омилларнинг ахамиятини ўрганади. Географик шароит инсоннинг меҳнат усуллари моддий маданият, турмуш тарзи ва умуман ҳаётига таъсир қилган⁴.

Қадимги даврларда жамоалар турлича табиий шароитда жойлашиши ва атроф-теварақга мослашиши туфайли уларнинг ҳаётида турли шакллардаги хўжалик маданиятлар вужудга келган эди. Мисол тариқасида денгиз, қўллар, дарёлар атрофларида жойлашган қабилалар ҳаётида балиқчилик, дашт, тоғ олди ва тоғли туманларда жойлашган ахолисида овчилик устунлик қилган эди ёки балиқчилик, овчилик ва термачилик комплекс тарзда ривожланган. Шунингдек, ишлаб чиқарувчи хўжаликларнинг (деҳқончилик, чорвачилик) шаклланишига иссиқ иқлим, хосилдор ерлар, ёввойи бошоқли ўсимликлар ва майда шохли хайвонларнинг табиатда мавжудлиги асос бўлган. Деҳқончилик совуқ иқлим ерларда ёки қалин ўрмонлар, бутазорлар эгаллаб олган худудларда ва чўлларда ривож топмаган.

Хўжалик – маданий типлар жамоаларда устувор ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлиб, муайян уруғ, қабила, этник гуруҳлар ва элатларнинг теварак – атрофдаги алоқа хусусиятларини белгилайди.

Хўжалик –маданий типларнинг таърифида уй-жойлар, меҳнат куруллари, хунармандчилик махсулотлари, уй-рўзғор ва маданий буюмларга эътибор бериш лозим. Хўжалик - маданий типларнинг умумийлиги яқин географик муҳит билан боғлиқ бўлиб, табиий шароит ижтимоий – иқтисодий тараққиёт қишлоқларнинг турмуш тарзи, моддий маданияти ва маълум даражада маънавий маданиятга таъсир қилган.

Юқорида айтиб ўтилгандек мазкур масалани ўрганиш жараёнида табиий шароит ва иқлим хусусиятларига эътибор бериш лозим. Мисол тариқасида иссиқ иқлим шароитида дарё воҳаларида дастлаб лалмикор деҳқончилик ва сўнг суғорма деҳқончилик тарқалган.

Кўп жихатдан хўжалик-маданий типларнинг бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги тарихий этнографик вилоят ёки тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланишига хизмат қилган. Маълум худудларда жойлашган, узоқ тарихий даврлар мобайнида ўзаро алоқаларда бўлиб, умумий моддий ва маънавий маданиятни яратган ахоли гуруҳлари тарихий – маданий вилоят дирасида бир одатлар, эътиқодлар, шунингдек тил ҳамда этник яқинлик бирлаштирган⁵.

Атлантик плювиял даврида Ўрта Осиё саҳроларида йилига 250-450 ммга қадар қор ёғиб турган, ҳарорат ҳозиргидан 8-10 гр паст бўлган. 3-2 минг йилликларда иқлим қуриб ҳарорат кўтарилади. Жойитунни ўрнини Анов 1 эгаллайди. Даштда энеолит, бронза даврига оид манзилгоҳлар ташкел топади. Эр авв 2 минг йилликларда эса Ўрта Осиёнинг жанубий худудларида БМАК маданияти шаклланади. Даштда эса шимолий кўчманчи Андронов

⁴ Paul Goldberg and Richard I. Macphail. Practical and theoretical geoarchaeology. Blackwell publishing. 2006.

⁵ Paul Goldberg and Richard I. Macphail. Practical and theoretical geoarchaeology. Blackwell publishing. 2006.

маданияти кириб келади. Охирги 4 минг йил ичида 7 та нам фасл кузатилган. Булар эр авв 1900,1300, 760, 20, ва эрамизни 920,1120, 1700 йиллардан бошланган. Бу фасллар натижасида ўтроқ деҳқончилик гоҳ кенгайиб гоҳ торайиб борган. Хоразм экс-си Сарикқамиш атрофида ҳаёт кечирган. Бу ҳудудда суви эр авв 2 минг йилликда қуриydi. Эр авв 8-7минг йилликларда Ўзбойдан Сарикқамишга яна сув кела бошлайди ва бу ҳудудда сакларга мансуб Қуйисой манзили топилган. Эр авв VI асрдан бошлаб эса Кўзалиқир , Қалалиқир шаклланиб қадимги Хоразм маданияти шаклланди.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Плейстоцен даври ва антропогенез муаммолари.
2. Ер юзи иқлимининг ўзгариб туриши, музлашлар, маймуннинг одамга айланишининг экологик шароитлари.
3. Полицентризм ва моноцентризм мунозаралари.
4. Хомо сапиенс келиб чиқилишининг муаммоси.
5. Палеолит даври макони ва уларнинг хронологияси масалалари.

Адабиётлар руйхати

1. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Т., 2000. doc.
2. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси - давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т.2011. pdf
3. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти. Тошкент. 2008.
4. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1996. pdf.
5. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Ўқув қўлланма. Т., 2004. pdf.
6. Широнов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. Самарканд. 1993.
7. Mamarahimova B.I. Buyuk ipak yo`li - sivilizatsiyalararo muloqot yo`li. O`quv qo`llanma. T. 2010. pdf.
8. Saidov Sh. J. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi (Eng qadimgi davrlardan milodiy VII-VIII asrlargacha). O`quv qo`llanma. T.: ToshDSHI. 2010. pdf.
9. Лунина С.Б. Археология Средней Азии. Учебное пособие. Ташкент. 1986. pdf.
10. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. Дарслик. Тошкент. 2008. pdf.
11. Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода “Homo”. Санкт-Петербург. 2011.
12. Рындина Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие по курсу «Основы археологии». Изд. МГУ.2002.

Электрон манбалар:

13. www.history.ru
14. www.natura.com
15. www.archaeology.ru
16. www.archaeology.com

3-мавзу: Палеолит даври макони ва уларнинг хронологияси масалалари

РЕЖА:

- 3.1. Ўрта Осиёнинг мезолит даври маданиятлари муаммолари.
- 3.2. Неолит даври ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг шаклланиши масалалари.
- 3.3. Неолит даври ижтимоий муносабатлари.

Таянч иборалар: мезолит, давр, тавсиф, ўзгариш, хўжалик, моддий, маданият, микролит, локал, неолит, деҳқончилик, манзилгоҳ, тош қуроллар, хунармандчилик, ижтимоий.

3.1. Ўрта Осиёнинг мезолит даври маданиятлари муаммолари.

Ўзбекистонда илк мезолит даврига оид манбалар XX аср бошларида топилган. Мезолит даврини системали ўрганишни А.П.Окладников бошлаб берган. Кейинчалик Катта ва Кичик Балхаш худудларида кўп қатламли мезолит даврига оид ёдгорликлар, Устюртда, Марказий Фарғонада, Қизилкум, Помирда мезолит ёдгорликлари кўплаб топилган.

А.М.Мандельштам, Х.Ю. Юсупов, Ю.А.Заднепровский, Ў.Исломов— Фарғонада, Е. Бижанов, В.Ягодин, А.Виноградов, Г.Ходжаниёзовлар Устюртда тадқиқот ишларини олиб бордилар. Лекин Ўзбекистон мезолити бошқа даврларга нисбатан кам ўрганилган. Ў.Исломов шу кунга қадар Ўзбекистон худудида ўрганилган ёдгорликларни учта — Фарғона, Тошкент ва Сурхандарё территориал хусусиятларга бўлди.

Қўшилиш макони Тошкентнинг ғарбида қадимги Бўзсув анҳорининг чап соҳилидан топилган. У ердан нуклеуслар, майда парақчалар, қирғичлар ва ҳеч бир маконда учрамайдиган учбурчак шаклидаги қуроллар топилган. Қўшилишнинг маданий қатламидан топилган мазкур қуроллар сўнги тош даври қуролларига нисбатан ўзининг анча ихчамлиги ва қурол турларининг хилма–хиллиги билан ажралиб туради. Бу ердан топилган нуклеуслар ва қирғичлар Фарғонадаги Обишир I, Y, Аччикўл ва

Мачайдан топилган нуклеуслар ва қирғичларга ўхшаб кетади. Лекин Қўшилишдаги қуроллар анча қадимий архаик хусусиятга эгадир. Қўшилишдан топилган қуролларда ўзига хослик ҳам бор, яъни бу ерда геометрик шаклда ясалган қуроллар учрамайди. Шунингдек, Қўшилишда бошқа маконларда бўлган пичоқсимон парақалар топилган эмас. Қўшилиш қуролларининг баъзилари Яқин ва Ўрта Шарқдаги Шанидавр, Палигавр, Гари-Камарбанддан топилган қуролларга ўхшаб кетади.

Фарғона водийсида ва унинг жанубидаги тоғли ҳудудларда мезолит даври маконлар анча кўп топилган. Шулар жумласига, Фарғона водийсининг жанубидаги Қатрон тоғидан топилган Обишир I ва Обишир V ғор–маконларини киритиш мумкин. Улар милоддан аввалги IX–VIII минг йилликларга оиддир.

Обишир I ғор–макони Ҳайдаркон шаҳарчасидан 4-5 км шарқда жойлашган. У ернинг маданий қатламларидан микролитлар, бигизлар, қирғичлар, пичоқ қадамалари, нуклеуслар топилган. Улар бошқа жойлардан топилган мезолит даври қуролларига ўхшайди.

Обишир V ғор–макони эса Обишир I дан 200 метрча ғарбда жойлашган. У ерда 3 та маданий қатлам аниқланган. У ердан топилган меҳнат қуролларининг ишланиш техникаси Обишир I га ўхшайди. У ернинг қуйи маданий қатламларидан оқ–қора ва кул ранг чакмоқтошдан ясалган микролитлар– парақалар, пичоқ қадамалари, қирғичлар, кескичлар, тешгичлар, ўроқ–рандалар ва турли шаклдаги нуклеуслар топилган. Шунингдек бу ердан ёввойи ҳайвонларнинг парчаланган ва синдирилган суяклари ҳам топилган.

Кейинги йилларда Марказий, Жанубий ва Шарқий Фарғона ерларидан мезолит даври маконлари кўплаб топилган. Марказий Фарғонадан бу даврига оид 100га яқин жойдан маконлар топилган. Улардан Иттак қалъа, Шўркўл, Аччикўл, Янгиқадам, Бекобод, Замбор, Босқумлар диққатга сазовордир. У ерлардан ҳар хил шаклда ретушланган ва ретушланмаган нуклеуслар, қирғичлар, парақалар, майда геометрик қуроллар топилган. Бу ерда кўпроқ майда нуклеуслар учраб, йирик нуклеуслар деярли учрамайди. Дарё

тошларидан олинган учриндилар ҳам бор. Бу ердан топилган меҳнат қуроллари қора, яшил, жигарранг чакмоқтош, сланец ва бошқа тошлардан ясалган. Бу ёдгорликлар очик жойдаги маконлар бўлиб, маданий қатламлар йўқ. Тадқиқотчилар фикрича, Марказий Фарғонадаги илк ва сўнгги мезолит даври маконлар ўша вақтнинг ўзидаёқ ташлаб кетилгач, бузила бошлаган. Ҳозирда бу жойлар кенг қум барханлари остида қолган. Лекин мезолит ва неолит давларида бу ерларда кўллар бўлган. Ибтидоий одамлар шу кўл соҳилларда яшаганлар. Термачилик, овчилик, балиқчилик билан шуғулланганлар.

Марказий Фарғонада фақат тош даври ёдгорликлар мавжуд. Бошқа давларга оид ёдгорликлар ва маданий қатламлар йўқ.

Тадқиқотчилар Марказий Фарғонадаги мезолит даври ёдгорликларини 2 гуруҳини аниқлаб, унинг ривожланишидаги илк ва сўнгги босқичини аниқладилар. Илк мезолит даври милоддан аввалги IX—VII йилликларга оид бўлиб, унга Иттак қалъа 2, Аччикўл 1,7, Янги қадам 1,2 ва Тойпоқ 1 маконлари киради.

Марказий Фарғонанинг сўнгги мезолит даври милоддан аввалги VI минг йилликларга мансуб. Унга Аччикўл, Бекобод 3,4, Шўркўл 1, 2, Мадёр 11, Замбар 2, Тойпоқ 3,5,7 ва бошқа жой маконларни киритиш мумкин.

Мезолит даври хронологияси масалалари. Мезолит даври (юнон. мезос-ўрта, литос-тош) - ўрта тош даври бўлиб, илк бор Аллен Браун томонидан (1883) палеолит ва неолит давлари оралиғи тош қуроллари мажмуасини белгилаш мақсадида қўлланилган. Россия археологиясида дастлаб М.Я. Рогинский томонидан (1928) ишлатилган. ҳозирги пайтда ушбу атаманинг эквиваленти эпипалеолит ва голоен даври палеолити каби атамалар ҳам айрим ҳорижий мамлакатлар археологиясида қўлланилиб келинади.

Евросиё ҳудудларида археологик тадқиқот ишлари ютуқлари ҳозирги пайтда мезолитнинг даври ва саналини аниқлашга асос бўлиб хизмат қилган. Шунга кўра мезолитнинг нисбий (маконлар стратиграфияси-маданий қатлам) ва мутлоқ даврлаштириш асосида мил. авв. ХИИ-ВИИ/ВИ минг йилликлар доирасида белгиланган. Бу сана бевосита Олд Осиё, хусусан, Ўрта Осиё

худудилари учун мос келади. Ер юзининг бошқа худудларида, хусусан, Евросийнинг шимолий айрим жанубий (Осиё) минтақаларида мезолит даври анъаналари мил.авв. В/ИВ минг йилликларга қадар ҳам давом этганлиги маълум.

Мезолит даври табиат ўзгаришлари. Сўнгги палеолит даврининг Охирги босқичларида эр юзи табиий шароитида бошланган муҳим ўзгаришлар мезолит даврига келиб музлик эриб, иссиқ иқлим шароитининг қарор топиши билан яқун топади. Мустъэ даврининг Охирги босқичи ва сўнгги палеолит давларида эр шарининг шимолий қисмини қоплаган сўнгги вюрм (валдай) музлиги эриб, эр юзида глобал иссиқ бошланади ва плейстоен голоен билан алмашади. Замонавий қадимги иқлимшунослик фани илмий ютуқларига асосан музлик эришининг бошланиши мил. авв. 14 минг йилликдан бошланиб, кўпчиллик олимларнинг илмий фаразларига кўра мил. авв. 8300 йилларда батамом эриб тугайди.

Музлик даври тугаб об-ҳаво иссиқи билан эр юзининг флора ва фаунасида кескин ўзгаришлар содир бўлади. Музликдан тозаланган худудлар ландшафтлари манзараси кескин ўзгариб, музликлар ўрнида дарёлар ва кўллар пайдо бўлади.

Музлик олди худудларида яшовчи совуқ иқлим шароитига мослашган мамонт, каркидон, қўйбуқа каби ҳайвонлар сўнгги палеолит даврининг охирларидаёқ яшаш шароитлари оғирлашиб, музлик ортидан чекка шимолга чекинишга мажбур бўлишган ва кейинчалик тур сифатида кирилиб кетган. ҳайванот оламидаги ўзгаришлар, яъни йирик ҳайвонларнинг ўрнига тез чопар, зийрак ва яққа яшаши мумкин бўлган ҳайвонлар турининг кўпайиши палеолит даври овчилик анъаналарининг қийинлаштиради. Натижада бу турдаги ҳайвонларга ов қилиш учун янги воситаларни ихтиро қилишга зарурат туқилади. Бу албатта мезолит даврининг буюк ихтироси ўқ-ёйдан фойдаланишнинг бошланиши эди. Бу эса бутун палеолит даврида йирик ҳайвонларни бутун жамоа аъзолари ҳамкорликда ҳамал усулидаги ов қилишга барҳам бериб, нисбатан кичик ва тез ҳаракатланувчи ҳайвонларни яққа ҳолда овлаш усулига ўтишга олиб келади.

Бу дарда музликдан бўшаган ҳудудларда ва жанубий минтақаларнинг тоғли ҳудудларида от, хўкиз, сайга, ёввойи эшак ўрмон ҳудудларида эса лос, буғу, чўчка, бўри, тулки ва бошқалар яшашган. Музлик ва музлик олди шимолий ҳудудларида содир бўлган табиий ўзгаришлар эр юзининг жанубий минтақаларида унчалик сезилмайди. Бу эрнинг флора ва фаунада ҳам туб ўзгаришлар кузатилмаган.

Сўнгги палеолит даври такомиллашган тош қуроллари мезолит даври қуролларининг пайдо бўлишига замин яратади. Евросиёнинг жанубий минтақаларида ҳажми 1-2 сантиметрдан иборат геометрик шаклли тош қуролларда фойдаланила бошлайди. Сигмент, трапеия ва учбурчак шаклли кремень (чокмоқ тош) қуроллари ҳажми жиҳатдан анча кичик бўлиб, улар археология фанида микролитлар (юн. микрос-кичик, литос-тош), деб номланади. Бундай тош бўлакчаларидан одатда қадама сифатида қўлланилган. Микролитлар одат бирор восита ёғоч ёки суякга қотирилиб, камон ўқи учи, бошоқли ўсимликларни ўриш учун ўроқ сифатида фойдаланилган. Шунингдек, терига ишлов бериш каби нозик ишларини бажаришда қурол сифатида ҳам ишлатиш мумкин бўлган. Микролит техникасига асосланган тош қуроллар дастлаб жанубий ўлкаларда аҳолиси орасида тарқала бошлаган бўлса, шимолий минтақаларда сўнгги палеолит даври анъанасига эга бўлган пластикасимон (япалоқ шаклдаги) тош қуроллардан фойдаланиш давом этган. Бу ҳудудларда микролитлар нисбатан кейинроқ вужудга келади. Бу даврда микролитлар билан биргаликда макролит (юн. макрос-катта, литос-тош) қуроллари, хусусан тош болталар ҳам пайдо бўлади. Бундай қуролларнинг аҳамияти ўрмон минтақалари ва тоғли ҳудудларда юқори бўлган. Тош болталар йирик тошларни текис ёриш ва сиртини силлиқлаш асосида амалга оширилган.

Мезолит даври табиий-геогафик ўзгаришлари ибтидоий давр кишиларининг турмуш тарзини кескин ўзгаришига олиб келади. Жамоа аъзолари маҳаллий ҳудудларда тарқаган фауна ва флораси хусусиятларидан келиб чиқиб ўзлаштирувчи хўжалик шакллари ташкил этишиб, бу соҳада маълум ихтисослашишни келтириб чиқарган. Натижада ибтидоий

аждодларимиз овчилик, балиқчилик ва термачилик ёки уларнинг икки тури билан шуғулланиб кун кечиришган.

Дуккакли ўсимликларни термачлашга асосланган қабилалар бошоқли ўсимликларни маданияшлаштириш, овчи қабилалар эса ёввойи ҳайвонларни хонакилаштириб, охир оқибат илк ишлаб чиқариш-деҳқончилик ва чорвачилик шакллариининг вужудга келишига замин яратишган. Бу жараён нисбатан илгарироқ мезолит даврининг ўрталарида Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудларида содир бўлган.

Олд Осиё, хусусан, Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудлари плейстоен даври музлигидан анча узоқ бўлиб, иқлим шароити нисбатан иссиқ ва намгарчилик миқдори юқори бўлган. Бундай шароит эса ҳудудда бой флора ва фаунасининг қарор топиши учун имконият яратган. Бу ўз навбатида мезолит даври илгор хўжалик шакллари ва маданий анъаналарининг вужудга келишини таъминлаши табиий эди. Шунингдек, бундай қулай шароит ҳудудда мезолит анъаналарининг узоқ давом этмаганлигига сабаб бўлган. Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудларида мезолит даври қисқа муддат давом этиб, ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклларига жуда эрта ўтишган.

3.2. Неолит даври ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг шаклланиши масалалари.

Неолит даври хусусиятлари. Неолит - (юн. неос-янги, литос-тош, янги тош асри) ўзоқ давом тош асрининг сўнгги босқичи. Неолит атамасини 1865 йилда инглиз археологи Леббок таклифи билан археология фанига киритилган. Неолит даврда кишилар жамоаси эр юзининг нисбатан кенгрок ҳудудларни эгаллашиб, турли географик шароитларга мос хўжалик шакллари билан кун кечиришларига тўғри келган. Бу эса хўжалиги ва моддий маданиятига кўра ўзаро кескин фарқ қиладиган маданиятларнинг қарор топишига олиб келган. Неолит даврида табиий шароити қулай бўлган Олд Осиё ҳудудида мезолит даврининг охирларидаёқ намоён бўла бошлаган ишлаб чиқарувчи хўжалик шакллари вужудга келган бўлса, нисбатан совуқ ўлкалар аҳолиси хўжалигининг ўзлаштирувчи шакллари сақланиб қолади. Хўжалик шакллари эса ўз навбатида уларнинг моддий маданиятида ҳам

маълум тафаввутлар келиб чиқишига сабаб бўлган. Ер юзининг барча худудларидаги хўжалик соҳасидаги кескин тафоввутлар неолит даври маданиятларини белгилашда айрим ноқулайликларни келтириб чиқаради.

Неолит даврини белгилашда қандай хусусиятлар асосий омил бўлиб хизмат қилиш тўғрисидаги масала тадқиқотчи археолог олимларнинг мунозараларига сабаб бўлган. Айрим тадқиқотчиларлар неолит даврини белгилашда хўжалик ва маданий хусусиятларидан келиб чиқишни таклиф қилишсалар, бошқалар эса мазкур давр учун хос бўлган барча хусусиятларни эътибор олган ҳолда тадрижийлик асосий ўрин эгаллашини таъкидлашади. Шу нуқтаи назардан неолит даври хронологик чегарасини эр юзининг барча худудлари учун маълум саналарни қўллаб бўлмайди. Табиий шароити қулай бўлган жанубий ўлкаларда ишлаб чиқарувчи хўжалик шакллари, неолит даври хусусиятлари мил. авв.ВІІІІ-ВІІІ минг йилликларда, бошқа худудларда эса кечроқ намоён бўлиб, мил.авв. ІІІІ/ІІІ минг йилликларга қадар давом этганлигини кузатиш мумкин.

Неолит даврида тошга ишлов бериш янада такомиллашган ва мукаммал усуллари вужудга келиб, уларнинг тури ва сони янада кўпаяди. Бу асосан кремен-чакмоқтош кўп учрайдиган Евросиёнинг шимоли-ғарбий худудларида кўпроқ намоён бўлади. Кремен кам учрайдиган жанубий ўлкалар, хусусан, Ўрта Осиёнинг айрим худудларида тош қуролларига ишлов беришнинг архаик шакли сақланиб қолади. Жанубий ўлкаларда микролит техникаси такомиллашган бўлса, шимолда тошга ишлов беришнинг сўнгги палеолит давридан маълум бўлган “пластинкасимон” усули сақланиб қолади. Шимолнинг ўрмон даштларида макролит, хусусан тош болталар кенг тарқалади. Ёғоч ва суякларнинг турли Меҳнат қуроллари ва қурол-яроғлар тайёрлашдаги муҳим хом ашё сифатидаги аҳамияти янада ортади.

Сопол буюмларининг пайдо бўлиши неолит даврининг муҳим кашфиётларидан бири бўлиб, бу ихтиро деҳқон жамоалари томонидан қилинган. Дастлабки сопол буюмлари маҳаллий худуд хусусиятларидан келиб чиқиб мато ғолибларда ёки тасмасимон ва арқонсимон усулларда ясалган. Биринчи ҳолатда тупроқ ёки қум солинган мато атрофи лой билан

сувалиб ясалганган буюмнинг ички томонида матонинг излари қолган. Иккинчи ҳолатда тасма шаклига келтирилган лой бириктирилиб идиш хосил қилинади. Учинчи ҳолатда арқон шаклига келтирилган лой айлантрииб, идиш шакли хосил қилиниб, ички ва ташқи томонларидан силлиқланади. Сопол буюмлари қуритилгандан сўнг сиртига нақшлар берилган ва пиширилган. Неолит даврда сопол буюмларини очик оловда пиширишган. Ўтроқ дехқон жамоаларининг сопол буюмлар одатда табиий бўёқларда берилган турли нақшлардан иборат бўлган. Шимолий ҳудуд аҳолиси кўп қолларда тасмасимон ва арқонсимон усулда ясалган сопол буюмлари сиртига ўйма ёки чизма нақшлар бериш анъанаси устун бўлган. Кўпинча эшма арқон шаклида ишланган думолоқ тагли сопол буюмлар эрга ботириб қўйиш учун қулай бўлган. Сопол буюмларнинг энг қадимги намуналари Япониядаги мил. авв. IX-ВИИИ минг йилликларга оид ёдгорлик маданий қатламларида учрайди.

Неолит даврида турли ўсимликларнинг пояларидан тўр тўкиш пайдо бўлиб, чучук сувли кўлларга бой бўлган балиқчилик ривожланган ҳудудларда улардан кенг фойдаланилган. ҳайвон жунларидан матолар тайёрлаш, териларни ошлаш ва улардан устки кийим тайёрлаш дехқон-чарвадор аҳолисининг қўшимча машғулоти саналган.

Хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шаклига ўтиш Евросиёнинг жанубий ўлкаларида иқлим шароити нисбатан анча қулай бўлган минтақаларда, аниқроқи ғарбий Осиё ҳудудида содир бўлиши мумкин эди. ҳозирги пайда ишлаб чиқарувчи хўжалик шакллари эрта қарор топган илк марказлар Яқин ва Ўрта Шарқ ва Кичик Осиёлардан иборат бўлиб, бу ҳудуд археология фани тили билан “серунум яримой ҳудуди”, деб аталади.

3.3. Неолит даври ижтимоий муносабатлари.

Ўрта Осиёнинг неолит даври маданиятлари. Палеонологик маълумотларга кўра мил.авв ВИИИ-ВИИ минг минг йилликлардан “Лавлаконт намгарчилиги”, даври бошланган. Бу даврда иссиқ ва намчил иқлим шароити ҳукмрон бўлиб, йиллик ёғингарчилик миқдори 250 дан 450 см. оралиғида бўлган. ҳозирги Қизилқум чўли ҳудудлари кенг япроқли

ўрмонзордан ташкил топган бўлиб, кўлларга бой бўлган. Бу эса ўз навбатида хайвонат дунёсининг кўпайиши учун қулай шароит яратган.

Копетдагнинг шимолий ёнбағирларида ҳам шунга ўхшаш табиий-иқлим шароити мавжуд бўлиб, ҳозиргига нисбатан анча серсув бўлган. Бу эса деҳқончилик хўжалигини ривожланиши учун қулайлик яратган.

Тоғ тизмасидан оқиб тушаётган дарё ўзанлари бой таркибига эга бўлган тўқайзор бўлган. Мазкур ҳудудлардан аниқланган археологик ёдгорликларнинг жойлашган ўрнига кўра кумлик чегараси ҳозиргига нисбатан анча шимолроқда жойлашган бўлган.

Мил.авв. V минг йилликга келиб иқлим шароити қуриқлашиб боради. Ишлаб чиқарувчи хўжалик нисбатан эрта шаклланган бошқа бир ҳудуд шубҳасиз Ўрта Осиё ҳисобланади. Жанубий Туркманистон ҳудудида мил. авв. VIII минг йилликнинг охирларида маҳаллий Шарқий Каспийбўйи мезолит даври маданияти асосида ишлаб чиқарувчи хўжалиги пайдо бўлади. Бу эрда чорвачиликга асосланган Жебел, деҳқончиликга асосланган Жойтун маданиятлари шаклланади. Бир томондан Туркманистоннинг иссиқ қароратли табиий-географик шароитнинг мавжудлиги мезолит даври маҳаллий аҳолисининг ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклига ўтишлари учун асос бўлган бўлса, иккинчи томондан илк деҳқончилик марказларига яқинлиги сабабли уларнинг маълум таъсири мазкур жараённинг тезлашишига таъсирини ўтказган бўлиши мумкин. Жойтун маданиятига оид ёдгорликларнинг қуйи қатламларидан топилган тош қуроллари ишланиш усули мезолит даври Шарқий Каспийбўйи ёдгорликларининг юқори қатламларидан топилган қуроллар билан айнан бир хил. Демак, Шарқий Каспий бўйининг мезолит даври овчилиги негизида чорвачиликга асосланган Жебел маданияти ва термачилиги асосида эса деҳқончиликга асосланган Жойтун маданияти шаклланганлиги шубҳасиз.

Ўрта Осиёнинг шимолий ҳудудлари ва нисбатан тоғ ва тоғ олди ҳудудларида хўжаликнинг ихтисослашган ўзлаштирувчи шаклига эга бўлган маданиятлар ривожланиб, ушбу хўжалик шакли узоқ муддат сақланиб қолади. Бу ўз навбатида мазкур ҳудудларда табиий шароитнинг қулайлиги

ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклига ўтиш учун зарурат қолдирмаганлигидан далолат беради. Мазкур жараён замонавий палеоиклимшунослик фанида тахминан мил.авв. ВИИИ-ИИИ минг йилликларда “Лавлаконт намгарчилиги” номи билан юритилган қулай табиий шароит даврига тўғри келади. Бу даврда Амударёнинг қуйи оқими, Оролбўйи ва Қизилқум ҳудудларида неолит даври териб термачилик ва балиқчилик хўжаликларига асосланган Қалтаминор доирасидаги маданият, Зарафшоннинг ўрта оқимида овчи ва териб термачиликга асосланган Сазагон маданияти, Фарғона водийсида териб термачилик ва балиқчилик асосланган неолит даври жамоалари маданияти ривожланиши ва Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубий тоғ ва тоғ олди ҳудудларида термачилик ва овчиликга асосланган Ҳисор маданиятларининг ривожланиши кузатилади.

Умуман, неолит даврида инсоният табиатдаги мавжуд бўлган тайёр озиқ-овқат маҳсулотларини ўзлаштиришдан, уларни сунъий равишда ишлаб чиқаришнинг хўжалиги-деҳқончилик ва чорвачилик шаклларига ўтишади. Бу жараёни инглиз археологи В.Г.Чайлд «неолит инқилоби», деб ҳисоблайди.

Хўжалик соҳасидаги янги ютуқлар кейинчалик ер юзининг барча ҳудудларига тарқалган.

Сурия-Фаластин неолит даврига оид илк ўтроқ деҳқончилик қишлоғининг ўрни Ўлик денгиздан Шимолда Иордан дарёси водийсида жойлашган Телл ас Султон ёдгорлигида ўз аксини топган. Бу ёдгорлик Библияда келтириб ўтилган қадимги Иерихон шаҳрининг ўрни ҳисобланган. Археологик қазилма ишлари натижасида мил. ав. 8-7 минг йилга оид ҳаёт узликсиз икки комплекс Иерихон А, Б комплекслари аниқланган. Манзилгоҳ 4 га иборат бўлиб, тошдан терилган айлана девор билан ўраб олинган.

Қурол мотиға ва ўроқларнинг дасталари деҳқончиликнинг пайдо бўлганлигидан далолат беради. Шунингдек Иерихон А дан бир қаторли арпа ва буғдойларнинг излари қурилиш материалларида сақланган.

Кичик Осиё (мил ав. 8 минг йил охири -7 минг йил бошлари) Хожилар манзилгоҳининг қуйи қатламидан хом ғиштдан қурилган уйларнинг ўрни аниқланган. Уйларнинг поли лойсувоқ қилинган ва деворлари билан

биргаликда қизил рангда бўялган. Геометрик шаклда сопол идишлар учрамайди. Идишлар тошдан ясалган. Суякдан бигиз, кремень ва обсидиандан ўроқ учи кадамалари, силлиқланган тош болталар ясалган. Икки қаторли арпа экилган. Шунингдек бир қаторли ёввойи буғдойларни темачлаш ҳам ёрдамчи хўжалик ҳисобланган. Бу ерда ҳам Иерихонликлар каби мурдалардан уйда кўмишган.

Олд Осиёдаги илк деҳқончиликнинг учинчи бир маркази Шимолий Месопотамия ва унга туташ бўлган Шимолий Эроннинг тоғли худлари ҳисобланади. Бу ерда неолит даврида Жармо маданияти (VII-VI минг йилликлар) ёки айрим тадқиқотчи олимларнинг фикрларига кўра Загрос маданий бирлиги туридаги маданияти ривожланган. Жармо маданиятига тегишли Жармо ёдгорлигидан ташқари Загрос тоғларининг Ироқ қисмида Телшимшара, унинг Эрон қисмида эса Тепаисароб ва Тепаигуранлар мавжуд.

Марказий Осиёнинг жанубий ўлкаларида ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг вужудга келиши масаласида ҳам турли ёндошув ва қарашлар мавжуд. Маълумки, Марказий Осиёнинг Жанубий Туркманистондаги неолит даври илк ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклига асосланган Жойтун маданиятининг илдизларини айрим ғарблик олимлар Эрон худуди билан боғлашган.

Шарқий Каспийбўйи худудларида мезолит даврининг охирларидаёк ёввойи ҳайвонлар хонакилиштирилиб, неолит даврида хўжаликнинг чорвачилик шакли вужудга келганлиги археологик жиҳатдан асосланган.

Жанубий Туркманистоннинг иссиқ ҳароратли табиий-географик шароити маҳаллий неолит даври жамоасининг ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг илк шаклига ўтишлари учун асос бўлган. Илк ишлаб чиқариш марказларига ўлканинг яқинлиги ҳам мазкур жараённинг тезлашишида ўзининг ижобий таъсирини ўтказган.

Амударёнинг қуйи оқими, Оролбўйи ва Қизилқум худудларида тахминан мил.авв. VII-III минг йилликларда ҳукмрон бўлган “*Лавлакон намгарчилиги*” даври қулай иқлим шароитида табиий озиқ-овқат захираларининг кўплиги ўзлаштирувчи хўжалик сақланиб қолишига сабаб

бўлган. Мазкур худудларда яшаган қабилалар хўжаликнинг овчилик, териб термачилик ва балиқчилик шакллари билан шуғулланишиб, кун кечиришган.

Марказий Осиёнинг шимолий худудлари ва нисбатан тоғ ва тоғ олди худудларида хўжаликнинг ихтисослашган ўзлаштирувчи шаклига эга бўлган маданиятлар ривожланиб, ушбу хўжалик шакли узоқ муддат сақланиб қолади.

Неолит даврида Жанубий Туркманистон худудида илк ишлаб чиқариш хўжалигига асосланган Жойтун маданияти, Амударёнинг қуйи оқими, Ўзбой ўзани, Сарикамиш кўли атрофи, Оролбўйи ва Қизилкум худудларида ўзлаштирувчи хўжалик шаклларига асосланган *Калтаминор* маданияти, Зарафшоннинг ўрта оқимида овчи ва териб термачиликга асосланган *Сазагон* маданияти, Фарғона водийсида териб термачилик ва балиқчи асосланган неолит даври жамоалари маданияти, Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубий тоғ ва тоғ олди худудларида термачилик ва овчиликга асосланган *Ҳисор* маданиятларини яратган қабилалари яшаганлар.

Жойтун маданияти (мил. авв. VII–VI минг йилликлар) Марказий Осиё худудидаги неолит даврининг илк ўтроқ деҳқончилик маданияти. Бу маданиятга оид археология ёдгорликлари Туркманистоннинг жануби-ғарбий қисмида Копетдаг ва Қорақум чўли оралиғида қадимдан ўтроқ деҳқончилик хўжалигини юритиш учун қулай бўлган иссиқ иқлимли худудларда жойлашган.

Бу маданиятга оид биринчи ўрганилган Жойтун манзилгоҳи Ашгабат шаҳридан 30 км. шимолда қум бархани тепалиги жойлашган бўлиб, кейинчалик Марказий Осиё худудида неолит даврининг машҳур бўлган илк деҳқончилик маданиятининг номланишига асос бўлган ёдгорлик саналади. Бу ёдгорлик дастлаб қисман археолог олим Б.А.Куфтин ва кейин В.М.Массон томонидан тўлиқ очиб ўрганилган. Ҳозирги пайтда Жойтун маданиятига оид ёки неолит даври маданий қатламларига эга бўлган 17 та археология ёдгорликлари қайд қилинган бўлиб, уларда Б.А.Куфтин ва В.М.Массондан ташқари О.К.Бердиев, А.А. Марущенко, О. Лоллекова ва бошқа олимлар ҳам тадқиқот ишларини олиб боришган.

Жебел маданияти Туркменистоннинг жанубий-ғарбида Шарқий Каспийбўйи ҳудудларида мезолит даври ўзлаштирувчи хўжалик шаклидаги маданиятнинг давомида чорвачиликка асосланган Жебел маданияти вужудга келади. Бу маданият нисбатан яхши ўрганилган Жебел ёдгорлиги номи билан юритилади. Бу ердаги мезолит даврига оид Жебел, Дамдамчашма 1,2, Қайлу, Дефичиғанок ва бошқа ёдгорликларнинг юқори қисмидаги неолит даврига оид маданий қатламлари мил. авв. VII-V минг йилликлар билан саналанган.

Калтаминор маданияти. (мил.авв.VII минг йиллик охири-III минг йилликлар) дастлаб 1939 йили С.П.Толстов томонидан Амударёнинг қуйи оқимидаги қадимги Оқчадарё ўзани ҳудуди Ёнбош ёдгорлигини ўрганиш натижасида мазкур маданият аниқланган.

Мил.авв. VII-III минг йилликлар Марказий Осиёнинг ҳозирги чўл ҳудудларида одамларнинг яшашлари учун жуда қулай табиий-географик шароити ҳукмрон бўлган. Лавлакон намгарчилиги даврида Қуйи Амударё, Ўзбой ва Сарикамиш ўзанлари билан биргаликда Марказий Қизилқум, қуйи Зарафшон, Сирдарёнинг қуйи оқими ҳудудлари ибтидоий қабилалар яшаганлар. Ушбу ҳудудлардан неолит даври ибтидоий қабилаларининг сал кам икки минга яқин археологик ёдгорликлар аниқланиб, уларнинг кам сонли қисмида археология тадқиқот ишлари олиб борилган. Марказий Осиёнинг катта ҳудудига ёйилган ибтидоий қабилаларнинг ихтисослашган ўзлаштирувчи хўжалик ва моддий маданиятидаги яқинлик уларни умумий ном билан Калтаминор маданияти мажмуасига бирлаштиради.

Сазағон маданияти (мил.авв. VII-IV минг йилликлар.) Ўрта Зарафшон воҳасида, Зарафшон тизмасининг ғарбий қисмида, Қоратепа тоғи шимолий ёнбағирлари ҳудудларида мезолит-неолит даврларига оид ибтидоий қабилалар маданияти. Бу маданиятга тегишли дастлабки ёдгорлик Самарқанд шаҳридан 27 км. Жанубда, Сазағонсойнинг юқорисида, Қоратепа массивининг шимолий ёнбағрида 1966 йили археолог олим О.Ибрагимов томонидан аниқланиб, шу йили Д.Н.Лев бошчилигида археологик тадқиқот гуруҳи томонидан текшириш ишлари бошланган.

Ҳисор маданияти (мил.авв. V минг йиллик охири – III/II минг йиллик)
Марказий Осиёнинг тоғ ҳудудларида тарқалган неолит даври маданияти.
Тожикистоннинг ғарбий тоғ олди ҳудудларида А.П. Окладников ва В.А.
Ранов каби археологлар томонидан бу маданиятга оид 100 дан ортиқ
маконлар қайд қилинган. Улар қисқа мудатли, мавсумий ва доимий яшаш
манзилларидан иборат бўлган. Қисқа мудатли ва мавсумий маконлар тоғ
олди ҳудудларида жойлашган жамоа аъзоларининг ов мавсумида яшаган
кулбалари ташкил қилган. Доимий яшаш маконлари Кофирнаҳар, Вахш ва
уларнинг ирмоқлари водийларида жойлашган.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Мезолит даври табиий ўзгаришлар ва экологиянинг ўрни.
2. Ўзлаштирувчи хўжалик шаклининг ривожланиши ва унинг ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклининг шаклланишидаги аҳамияти.
3. Ўрта Осиёнинг мезолит даври маданиятлари муаммолари.
4. Локал маданиятларнинг хўжалик ва моддий маданияти.
5. Ўрта Осиёда ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклининг пайдо бўлиши.
6. Неолит даври ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг шаклланиши масалалари.
7. Ўрта Осиёнинг неолит даври ўзлаштирувчи хўжалик шаклидаги маданиятлари тавсифи.
8. Неолит даври ижтимоий муносабатлари.

Адабиётлар руйхати

1. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Т., 2000. doc.
2. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси - давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т.2011. pdf
3. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти. Тошкент. 2008.
4. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1996. pdf.
5. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Ўқув қўлланма. Т., 2004. pdf.
6. Широин Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. Самарканд. 1993.
7. Mamarahimova V.I. Buyuk ipak yo`li - sivilizatsiyalararo muloqot yo`li. O`quv qo`llanma. T. 2010. pdf.
8. Saidov Sh. J. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi (Eng qadimgi davrlardan milodiy VII-VIII asrlargacha). O`quv qo`llanma. T.: ToshDSHI. 2010. pdf.
9. Лунина С.Б. Археология Средней Азии. Учебное пособие. Ташкент. 1986. pdf.
10. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. Дарслик. Тошкент. 2008. pdf.

11. Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода “Номо”. Санкт-Петербург. 2011.

12. Рындина Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие по курсу «Основы археологии». Изд. МГУ.2002.

Электрон манбалар:

13. www.history.ru

14. www.natura.com

15. www.archaeology.ru

16. www.archaeology.com

РЕЖА:

- 4.1. *Ўрта Осиёнинг энеолит даври маданиятлари муаммолари.*
- 4.2. *Бронза даври хусусиятлари ва бронза металлургиясининг технологик тараққиёти.*
- 4.3. *Ўрта Осиёда бронза даври урбанизацияси ва давлатчилиги масалалари.*

Таянч иборалар: энеолит, қурилиш, меъморчилик, хунармандчилик, тараққиёт, кулолчилик, металл, бронза, технологик, тараққиёт, шаҳар, давлат, этно-маданий, миграция, урбанизация, давлатчилик.

4.1. Ўрта Осиёнинг энеолит даври маданиятлари муаммолари.

Инсониятнинг қадимги металл даврини ҳамраб олган босқичдан иборат бўлиб, дастлабки мис ва бронзадан фойдалана бошлаган даврлардан иборат. Энеолит (лот. “аенеус” - мис, юн. “литос”-тош) - таржимада мис-тош, деган маънони англатиб, муқобил атама сифатида ҳам ишлатилади. Айрим мамлакатлар илмий адабиётларда бу даврга нисбатан ҳалколит (ҳалко-мис) атамаси ҳам қўлланилади.

Энеолит (мил. авв. VI минг йиллик охири - III минг йилликнинг бошлари) Бу даврнинг катта ютуқи кишиларнинг дастлабки метал билан танишиб, тош қуроллари билан биргаликда мис қуролларидан ҳам фойдалана бошланишидир. Мис қуроллари тош қуролларига нисбатан анча такомиллашган бўлсада, мисдан кучли ва оғир қуроллар ясаб бўлмаган. Шунинг учун мисдан ясалган қуроллар кишилар ижтимоий ҳаётида юқори маънага эга бўлмади, тош қуроллар ўз аҳамиятини сақлаб қолди. Бу даврда кишиларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим ўзгаришлар содир бўлиб, тўб қурилиш даври ясашига сабаб бўлади.

Инсоният дастлабки металл - мисдан билан бундан 10 минг йил бурун танишиб, бундай буюк воқеалик жануби-ғарбий Анатолия (Туркия) содир бўлади. Археолог олимлар бу эрдаги неолит даври Чаёню тепеси ёдгорлик харобаларидан олимлар юзлаб мис бўлакчаларини ва кўпгина мис маъдани

осколкаси-малахитни топиб ўрганилиб, улардан бир қанчаси мунчок сифатида фойдаланилган. Марказий Анатолиянинг жанубида жойлашган мил.ав. ВИИИ минг йилликга оид Ашикли Гуюк манзилгоҳидан кўп сонли мис зеб-зийнат буюмлари топилган. Кичик Осиёнинг Чаталқуюк ва Ҳожилар манзилгоҳларнинг неолит даври маданий қатламлари моддий топилмалари орасида мис ва қалайдан ясалган буюмлар ҳам муҳим ўрин тутди. Шимолий Месопотамиянинг кейинги босқичларга оид Яримтепа И, ИИ ва Телл Мазгалия манзилгоҳларидан мис буюмлари топиб ўрганилган.

Мис соф ҳолда табиатда кам учрайдиган маъдан бўлиб, инсоният самовий метеоритлар таркибида бўлган намуналар орқали танишишган. Кишилар мисга ишлов бериш малакасига эга бўлмаган дастлабки пайтларда гўё тошни ишлаш усули каби муомалада бўлишиб, уни синдиришга ҳаракат қилишган. Умуман, қадимги маъдан - мисдан фойдаланишнинг тўрт босқичда ажралиб туради. Илк босқичда уриб шакл бериш орқали, кейин эса оловда тоблаб шакл бериш кўникмаси эгалланган. Натижада учинчи босқичда эритиш малакаси эгалланиб, рудаларни кенг ўзлаштириш ишлари ривожланади. Бу босқич малакаси аста-секин бронза қуйиш технологиясини ўзлаштириш билан якун топади.

Энеолит даври умумий тавсифи. Энеолит (мил. авв. V-ИИИ минг йилликлар) - бу дастлабки метал (юнон. эниус - «мис», литос - лот. «тош») даври бўлиб, мис-тош ва ҳалколит каби атамалалар ҳам қўлланилади. Бу даврнинг муҳим жиҳати дастлабки металллардан кенг фойдалана бошланишидир. Археологик маълумотларнинг гувоҳлик беришича Жануби-шарқий Анатолияда бундан 9-10 минг йиллар бурун дастлабки мисдан ишланган буюмларнинг намуналари аниқланган. Бу эрдаги Чаёню депеси ёдгорлигининг неолит даври сопол буюмлар пайдо бўлгунга қадар маданий қатламларидаг тош иморатлар ҳаробаларидан юзлаб мис бўлаклари ва бир неча малахит (таркибида мис минерали бўлган яшил рангли тош) бўлақларини аниқланган. Ушбу топилмаларнинг айримлар мунчок сифатида ишланган. Марказий Анатолия ҳудудидаги мил. авв. 8 минг йилликлар билан саналган Ашикли Гуюк ёдгорлигидан ҳам бир қанча мисдан ишланган

тақинчоқлар аниқланади. Мис ва қўрғошин Шимолий Месопотамиядаги Яримтепа 1,2 ва Теллмазгалия ёдгорликларидан ҳам аниқланган. Мис буюмларидан Чатал Гуёқ топилмалари муҳим ўрин эгаллайди. Бу ёдгорлик қадимий иморатлари ва ибодатхоналар ҳаробаларидан кўплаб мис ва қўрғошин нушалари аниқланган.

4.2. Бронза даври хусусиятлари ва бронза металлургиясининг технологик тараққиёти.

Бронзанинг кашф этилиши ибтидоий жамоа хўжалигида буюк ўзгаришларга олиб келди. Бу инсониятнинг иқтисодий ҳаётигагина эмас, балки сиёсий, маданий, маънавий ҳаётида ҳам туб ўзгаришлар ясади.

Бронзанинг таркиби мис ва қалай қоришмасидан иборат бўлган. Энг яхши бронзанинг таркибида 90 % мис ва 10 % қалай бўлган. У дастлаб милоддан аввалги III минг йиллик охирларида Месопотамияда (икки дарё оралиғида) кашф этилган. Бронза қуроллар қаттиқ ва уларга ишлов бериш осон бўлганлиги учун мис қуролларни сиқиб чиқарди. Шунингдек бронза мисга нисбатан паст ҳароратда эриган. Мис 1084 градус ҳароратда эриса, бронза 700-900 градусда эриган. Унинг бундай паст ҳароратда эриши, унинг ҳар бир хўжаликда қуроллар яшаш имконини берган. Бу эса меҳнат, жанговор қуролларнинг тури кўпайишига ва самарадорлигининг ошишига олиб келган.

Бронза махсус қалин сопол идиш—тигелларда эритилиб, сопол қошиқлар орқали тош ва сополдан ясалган қолипларга солинган. Бронза қолипларга ёпишиб қолмаслиги учун қолипларга мумиё суртилган ва бронза қолипдан осон ажралган.

Жаҳон тарихида бронза даври милоддан аввалги III минг йиллик охирларидан бошланади. Бу даврда Қадимги Миср, Месопотамия, Кичик Осиё ва Эроннинг жануби-ғарбида давлатлар шаклланиб, қулдорлик жамияти кенг раванқ топган эди. Ўзбекистон ҳудудида эса бу давр милоддан аввалги II минг йилликнинг I чорагида бошланиб, милоддан аввалги VIII асрларгача давом этади. Шунингдек жамият тараққиёти ҳам ўзига хос тарзда давом этган. Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудларида

деҳқончилик маданияти раvнақ топиб, илк шаҳар маданияти таркиб топти. Ўзбекистоннинг жанубий—шарқий ва марказий ҳудудларида, яъни Самарқанд, Фарғона, Қарши воҳаси ҳудудларида илк шаҳар маданияти излари сўнги бронза даврига келганда вужудга келди. Унгача бу ҳудудларда кўчманчи чорвадорлар маданияти, яъни Андрoнова ва Тозабoғёб маданиятлари аҳолиси яшаб келган. Ўзбекистоннинг шимолий ҳудудларида чўл ва дашт чорвачилик хўжалиги етакчи ўринни эгаллаган. Зарафшон, Сирдарё ва Амударё этакларида сўнги бронза ва илк темир даврида чорвадор қабилалар ўтроклашиб, суғорма деҳқончилик билан шуғуллана бошлаганлар ва улар асосида қишлоқлар ташкил этилади.

Бронза даври хўжалигининг энг катта ютуғи бу деҳқончилик маданиятининг кенг ёйилиши ва унинг чорвачиликдан ажралиб чиқишидир. Бу жараён фанда биринчи ижтимоий меҳнат тақсимоти деб номланиб, милоддан аввалги II минг йилликнинг 2 чи ярмида содир бўлган. Ижтимоий меҳнат тақсимоти биринчи навбатда табиий шароит муҳитидан келиб чиқиб ихтисослашди. Ўрта Осиёнинг жанубий ва жануби-ғарбий районлари деҳқончилик маданиятининг ўчоқларига айланди. Унинг чўл ва дашт зоналарида чорвадорлар ва Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий, шимоли-ғарбий, марказий ҳудудларидаги дарё этакларида деҳқончилик маданияти таркиб топа бошлади. Деҳқончиликдан чорвачиликнинг алоҳида соҳа бўлиб ажралиб чиқиши қонуний зарурият бўлган.

4.3. Ўрта Осиёда бронза даври урбанизацияси ва давлатчилиги масалалари.

Янги маданият айрим белгилари билан сўнги бронза даври анъаналаридан фарқ қилган. Биринчидан, йирик илк шаҳар туридаги манзилгоҳлар инқирозга учраб, уларнинг ўрнида кичик деҳқончилик қишлоқлари пайдо бўлади. Иккинчидан, кулолчиликда сопол идишларни кўлда ясаб, сиртига геометрик нақшлар бериш анъанаси қайта жонланади. Учинчидан эса, юксак даражада ривожланган торевтика, глиптика, бадий санъат йўқолади. Тўртинчидан марҳумларни қабрларда дафн этиш анъанаси йўқолади.

Марказий Осиёнинг бу даврдаги тарихий-маданий вилоятлари, илк давлат бирлашмалари, аҳолининг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари, диний қарашлари тўғрисидаги қисқача маълумотлар “Авесто”, Эрон ахамонийларнинг миҳхат ёзувлари ва юнон-рим тарихчиларининг асарларида келтириб ўтилган.

Зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да Марказий Осиёдаги қадимги тарихий вилоятлар: Ариёнам Вайжо ёки Ариейшаёна, Моуру, Сугуда, Бахди, Хваризам ҳамда қадимги кўчманчи чорвадор қабилалари турлар ҳақидаги қисқача маълумотлар мавжуд.

Қадимги форс ёзувларида ушбу вилоятлар Маргуш, Сугуда, Бактриш, Хваразмиш, Парсава ҳамда юнон-рим муаллифларининг асарларида эса Марғиёна, Сўғдиёна, Бактриёна, Хорасмия, Парфиёна номлари билан келтирилган. Қадимги форс ёзувларида Марказий Осиёнинг шимолида яшовчи кўчманчи чорвадор қабилалар саклар, юнон тарихчиларининг асарларида “скифлар” ва “массагетлар” номлари билан тилга олинган. Шимоли-шарқий ҳудуддаги даҳқончилик воҳалари: Уструшона, Чоч ва Фарғона водийси тўғрисидаги дастлабки маълумотлар антик ва илк ўрта асрларга оид Хитой манбаларида учрайди.

Марғиёна. Қадимги ёзма манбаларда Моуру, Маргуш ва Маргиана номлари билан тилга олинган Марв воҳасидаги дастлабки ёдгорликлар (Ёзтепа, Аравали тепа, Кўхнатепа ва Учтепа) америкалик тадқиқотчи Р.Пампелли томонидан аниқланган.

Ёзтепа бошқаларига нисбатан ажралиб туради. Ҳозирги пайтда манзилгоҳнинг 16 га. дан иборат қисми сақланиб қолган. Унинг бир четида 1 га. жойда 8 метр қалинликдаги таг курси устида қўрғон (арк) жойлашган. Унинг атрофида тарқоқ қурилган уй-жой иморатлари жойлашган бўлиб, мудофаа деворлари билан ўраб олинган.

Шимолий Парфия. Копетдаг билан Қорақум оралиғидаги қадимдан ўзлаштирилган ўтроқ деҳқончилик воҳаларида илк темир даврига оид манзилгоҳлар тарқалган. Уларнинг бир неча турлари ажралиб туради. Йирик ҳажмдаги аркга эга бўлган қадимги шаҳар туридаги манзилгоҳлар. (Елкантепа,

Улуғтепа), ўртача ҳажмдаги аркига эга бўлмаган май. 1 га. дан ортиқ бўлган манзилгоҳлар (Ясситепа, Агачлитепа) ва кичик манзилгоҳлар (кичик кишлоқлар май. 1 га. гача) (Крахантепа I,II,III, Елантепа, Овадантепа).

Қадимги Дахистон. Қадимги Дахистон Туркменистоннинг жанубий-ғарбида Каспий денгизининг жануби-шарқий қисмида Мешхед-Мисриан ва Чат текисликларида Гурган, Сумбар, Атрек ва Бенгувона каби кичик дарё воҳаларида жойлашган қадимги тарихий-маданий вилоят. Антик даври ёзма манбаларида келтирилган маълумотларга кўра бу ўлка Гиркания, деб номланган. Археология маълумотларга асосан бу ўлка мил. авв. II минг йилликнинг охиридан бошлаб ўзлаштирила бошланган. Бу ерни ўзлаштирган аҳоли тадқиқотчи олимларнинг фикрларига кўра гирканларнинг аجدодлари бўлган. Бу ерда 20 дан ортиқ ёдгорликлар ўрганилган.

Шимолий Бақтрия. Қадимги Бақтрия тўғрисидаги дастлабки маълумотлар зардуштийлик динининг муқаддас китоби Авестонинг Ведевдат қисмида Бахди, қадимги форс манбаларида Бақтриш ва юнон-форс муаллифлари асарларида Бақтрия номлари билан келтирилган қадимий ўлка шимолда Сўғд билан Ҳисор тоғ тизмалари, жанубда эса Ҳиндикуш тоғлари билан чегараланган. Ғарбда чагараси Амударё оқими бўйлаб Мурғоб ваҳасигача шарқда эса Помир тоғ тизимларигача бўлган ерларни ишғол қилган. Қадимги Бақтриянинг чегараси Ўзбекистон ва Тожикистон республикаларининг жануби ҳамда Афғонистоннинг шимолий ҳудудига тўғри келади.

Бақтриянинг бу даврдаги манзилгоҳларининг тузилиши ва ҳажмига кўра қуйидаги шакллари ажралиб туради. Йирик шаҳар марказини ташкил этган манзилгоҳлар. Улар одатда икки ёки уч қисмдан иборат бўлиб, мудофаа тизимига эга бўлган манзилгоҳлар (Қизилтепа,) ташқи мудофаа тизимига эга бўлган майдон 5-10 га. жойни ташкил этувчи манзилгоҳлар (Талашкон I, Бандихон II) мудофаа тизимига эга бўлган кичик ҳажмидаги алоҳида вазифаларни бажарувчи манзилгоҳлар (Тиллатепа, Кучуктепа). Бу манзилгоҳлар Бақтриянинг ҳар иккала қисмидаги алоҳида жойлашган микро воҳаларда жойлашган.

Сўғд. Сўғд худудида илк темир даврининг бошларида ўтроқ деҳқончилик маданияти қарор топган. Ўлканинг илк темир даврига оид ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳлари дастлаб Самарқанд ва Қашқадарё воҳалари шакллانган. Бу ерлардаги Афросиёб, Кўктепа, Узунқир, Подаётқок, Сангиртепа ва Ерқўрғон ёдгорликларининг қуйи қатламлари дастлабки аҳоли томонидан ўзлаштирилган ва кейинги тараққиёт босқичларида улар мураккаблашиб борган. Улар бошқаларига нисбатан археологик жиҳатдан яхши ўрганилган ёдгорликлар ҳисобланади.

Фарғона водийсининг илк темир даври Чуст маданияти. Фарғона водийси Марказий Осиёнинг йирик тарихий-маданий вилоятларидан бири ҳисобланади. У Сирдарёнинг юқори оқими худудида жойлашган бўлиб, жанубдан Олой ва Туркистон, шарқдан Фарғона ва Отўйноқ ҳамда шимол томондан Чотқол-Қурама тоғлари билан ўраб олинган. Бу худуд чорвачилик ва ўтроқ деҳқончилик хўжаликларининг шаклланиши учун жуда қулай бўлган табиий-географик шароитга эга бўлган жиҳатдан.

Чустликларда бронзага ишлов бериш, улардан меҳнат қурол-яроғлар тайёрлаш яхши ривожланган. Далварзинтепа ёдгорлигидан мил. авв. IX асрга оид темир буюм намунаси топиб ўрганилган. Тошлардан меҳнат қуроллари ясаш ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Деҳқончиликда арпа, буғдой ва бошқа дуккакли ўсимликлар етиштирилганлар. Бу ерда деҳқончилик суғоришга асосланмаган. Чорвачиликда қорамол, қўй, эчки боққанлар. Дарё ва кўл бўйларида яшаган халқлар балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар.

Эйлатон маданияти. Чуст маданиятининг давоми сифатида Фарғона водийсида Эйлатон маданияти (мил. авв. VII-IV асрлар) ривожланади. Эйлатон маданиятига доир ёдгорликлар Фарғона водийсининг деярли барча худудларига тарқалиб, археологик жиҳатдан қайд этилган. Эйлатон даврида мудофаа деворлари тузилиши ўзгаради. Манзилгоҳлар аниқ тузилишга, яъни тўғри тўртбурчак шаклини олади. Тўғри тўртбурчак буржлар пайдо бўлади. Манзилгоҳнинг майдони 200 гектардан иборат бўлиб, Қорадарё бўйида жойлашган. Икки қатор мудофаа девори билан ўраб олинган, деворлар

квадрат шаклли буржлар билан кучайтирилган. Манзилгоҳ ички (20 га.) ва ташқи қисмларидан ташкил топган.

Тошкент воҳасида Бургулик маданияти. Тошкент воҳасининг илк темир даври моддий маданияти Бургулик маданияти мисолида яхши ўрганилган. Бу маданиятга оид дастлабки моддий топилмалар 1940 йили А.И.Тереножкин томонидан Оҳангарон дарёсининг ўрта оқида Бургуликсой ёқасидан топиб ўрганилган. Ҳозиргача бу маданиятга оид 20 дан ортиқ манзилгоҳлар ва 50 га яқин уй-жойлар маълум. Бу маданиятнинг даври А.И.Тереножкиндан кейин дастлаб Х.Дуке томонидан ўз илмий тадқиқотлари натижаларига асосида мил. авв. IX-VII асрлар доирасида белгиланган.

Уструшона. Уструшона Марказий Осиёнинг муҳим тарихий маданий вилояти бири. Бу ўлка бўлган Уструшона ўлкаси Фарғонадан жанубий-ғарб Сўғд ва Чоч оралиғида жойлашган бўлиб, илк ўрта асрлар даври ёзма манба маълумотларида Уструшона номи билан юритилган. У Туркистон тоғ тизимидан шимолда Хўжанддан Жиззахгача бўлган ҳудудлардаги ерларни ишғол этади. Ўлкада мил.авв. VII-VI асрларда дастлабки ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳлари шаклланади. Манзилгоҳлардан қадимгиси ва нисбатан йириги Нуртепа ҳисобланади. Унинг умумий майдони 18 га. дан иборат бўлиб, арк ва шаҳристон қисмларидан ташкил топган.

Қадимги кўчманчилар. Чорвачилик билан шуғулланган кўчманчи қабилалар Авестода турлар, юнон тарихчиларининг асарларида скифлар ва массагетлар аҳамонийлар даври ёзувларида эса улар саклар номи билан келтирилган.

Марказий Осиёнинг дашт ва тоғли ҳудудларида яшаган сакларнинг ёдгорликлари Қуйи Зарафшон, Амударё, Орол бўйи, Помир ва Тянь-шань тоғларида топилган. Улар асосан қабр қўрғонлардан иборат. Топилмалар бронза ва темирдан ишланган ҳарбий қуроллар зеб-зийнат буюмлари, меҳнат қуроллари ва сопол идишлар учрайди.

Сакларнинг қабр-қўрғонларидан от анжомлари учрайди. Геродотнинг маълумотларига кўра сакларнинг хўжалигида йилқичилик асосий ўрин тутган.

Кўчманчиларнинг уйлари ертўла ва чайласимон шаклда бўлган. Улар чорва изидан доимо кўчиб юрганликлари туфайли доимий ўтроқ ҳаёт улар учун муҳим ўрин ўйнамаган. Кўчманчи сак қабилаларининг қабр қўрғонларидаги моддий топилмаларга кўра уларга мулкый тенгсизлик мавжуд бўлган. Лекин уларда қачон синфий жамият пайдо бўлганлиги ноаниқ. Олимларнинг фикрига кўра, мил. авв. VII-VI асрларда кўчманчилар орасида ҳарбий-сиёсий қабила уюшмалари мавжуд бўлган.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Ўрта Осиёнинг энеолит даври маданиятлари.
2. Бронза даври хусусиятлари ва бронза металлургиясининг технологик тараққиёти.
3. Бронза даври этно-маданий миграциялари.
4. Ўрта Осиёда бронза даври урбанизацияси ва давлатчилиги масалалари.
5. Ўрта Осиёнинг бронза даври маданий марказлари.

Адабиётлар руйхати

1. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Т., 2000. doc.
2. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси - давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т.2011. pdf
3. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти. Тошкент. 2008.
4. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Ўқув кўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1996. pdf.
5. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Ўқув кўлланма. Т., 2004. pdf.
6. Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. Самарканд. 1993.
7. Mamarahimova V.I. Buyuk ipak yo`li - sivilizatsiyalararo muloqot yo`li. O`quv qo`llanma. T. 2010. pdf.
8. Saidov Sh. J. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi (Eng qadimgi davrlardan milodiy VII-VIII asrlargacha). O`quv qo`llanma. T.: ToshDSHI. 2010. pdf.
9. Лунина С.Б. Археология Средней Азии. Учебное пособие. Ташкент. 1986. pdf.
10. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. Дарслик. Тошкент. 2008. pdf.
11. Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода “Homo”. Санкт-Петербург. 2011.

12. Рындина Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие по курсу «Основы археологии». Изд. МГУ.2002.

Электрон манбалар:

1. www.history.ru
2. www.natura.com
3. www.archaeology.ru
4. www.archaeology.com

РЕЖА:

5.1. Ўрта Осиё ҳудудларида қадимги давлатларнинг шаклланишида тарихий маданий жараёнлар муаммолари.

5.2. Ўрта Осиёнинг антик даври маданий-тарихий вилоятларнинг йирик шаҳар марказлари.

5.3. Сирдарё ҳавзаси ўтроқ деҳқонлари ва чорвадор қабилалари.

Таянч иборалар: илк темир, антик, тарихий-маданий, этно-маданий, миграция, антик, ихтисослашиш, заргарлик, санъат, ҳайкалтарошлик, ранг-тасвир, торевтика.

5.1. Ўрта Осиё ҳудудларида қадимги давлатларнинг шаклланишида тарихий маданий жараёнлар муаммолари.

Милoddан аввалги IX-VIII асрлар Ўрта Осиё тарихида бронза давридан илк темир асрига ўтиш даври бўлган.

Ўрта Осиёнинг темир даври тарихини ўрганишда ёзма манбаларнинг камлиги ҳамда тўлиқ эмаслигини эътиборга олиш лозим.

Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг қадимий вилоятлари жамияти тўғрисида муҳим ёзма манбалар – “Авесто”, (мил. авв. IX-VIII, VII-VI асрлар), ахамонийлар даври (мил. авв. VI-V асрлар) ёзма ёдгорликлари ва қадимги юнон тарихшунослари (мил. авв. V-IV асрлар) ҳиқоя қилади. Афсуски, “Авесто”нинг энг қадимги қисмлари бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Мазкур тўплам миғлодий III-VII асрларда таҳрир қилинган. “Авесто”нинг кейинги бизгача етиб келган қисмлари тўрт китобнигина ўз ичига олади. Ясна (“қурбонлик”, - дуолар ёки қурбонлик келтириш), Яшт (“қадрлаш”, “улуғлаш” - маъбудлар учун мадҳиялар), Видевдат (“девларга қарши қонун”), Виспрат (“барча ҳукмдорлар”). Бу китоблар ёзилган тил “Авесто” туфайлигина маълум бўлиб, авесто тили дейилади.

Кўп қатламли, мураккаб манба ҳисобланган, “Авесто” асрлар давомида шаклланиб борган. “Авесто”нинг энг қадимий қисмларида кенг ҳудудда

жойлашган жамият тасвирланган бўлиб, мазкур жамият ҳақида ҳали ёзув мавжуд бўлмаган замонларга оид тасаввурлар сақланган. Ўрта Осиё учун “Авесто” маълумотлари археологик манбалар билан солиштирилган ҳолда кенг даврий чегара оралиғида - бронза давридан тортиб қадимги дунё - антик давргача бўлган ижтимоий-иқтисодий тарихни ёритишда фойдаланилади.

“Авесто” зардуштийлик дининг мўқаддас китоби бўлиб, у Заратуштра (Зардушт) динидаги халқларнинг шариат қонунлари мажмуидан иборат. Заратуштра (юнонча Зороастр) исми билан аталган зардуштийлик (заратуштризм, зороастризм) Ўрта Осиёда ислом дини жорий этилишидан олдин кенг тарқалган “Авесто”нинг баъзи бир қисмларида Заратуштра “заотара” ёки “атаурвон”, яъни қоҳин тарзида тилга олинади. Зардуштийлик

дини тарихи бўйича етакчи мутахассислар мазкур ҳолатга алоҳида эътибор қаратар эканлар, Заратуштра бу диннинг ягона асосчисидир, шунинг билан бирга, у ҳам қоҳин, ҳам зардуштийларнинг пайғамбари эди, деб фараз қиладилар.

“Авесто” Ўрта Осиё вилоятларининг қадимги тарихи, ижтимоий тузуми, иқтисодий ҳаёти ва маънавий маданиятини ўрганишда муҳим манбадир. “Авесто”нинг энг қадимги ҳудудий географик номлари Ўрта Осиё вилоятлари билан боғланган (Яшт китоби, 10-боб). Руйхатдаги биринчи мамлакат - “Арёнам Вайчах” ёки “Арёшайёна”, “Арёнам Вайжо”. У юртда кўпдан-кўп яйловларга эга баланд тоғлар, кенг дарёлар ва чуқур кўллар мавжуд бўлган. Яшт китобида Иската, Поруту, Моуру, Гава Сўғда (Сўғд макони) ва Хоразм каби бошқа мамлакатлар ҳам тилга олинган.

“Авесто” Видевдат китобининг биринчи бобида санаб ўтилган қуйидаги вилоятлар Яшт китобидаги мамлакатлар рўйхатидан анча фарқ қилади: Арёнам Вайжо, Гава, Моуру, Бахди, Нисайя, Аръё, Вазжерета, Урва, Хнанта, Хайтумант, Рага, Чахро ва Варна.

“Авесто”да Хоразм, Марғиёна, Сўғд, Бақтрия вилоятлари йирик мамлакатлар қаторида тилга олинган. Шунинг билан бирга, Арёнам Вайжони ҳам кенг ўлка сифатида тушуниш мумкин. У ерда баланд тоғлар - Помир,

Ҳисор, Тангритоғ, чуқур кўллар - Каспий, Орол, Иссиқкўл, кенг дарёлар - Амударё ва Сирдарё жойлашган деб фараз қилинади.

Тарихий маълумотларга кўра, қадимги **Хоразм** худуди ўрта Амударё оқимидан бошланиб Орол денгизигача жойлашган ерларни ўз ичига олган, **Бақтрия** ерлари – бу Афғонистоннинг шимоли-шарқи, Жанубий Тожикистон, Сурхондарё вилояти ҳисобланган.

Бақтрия худудий чегаралари: жанубда – Ҳиндиқуш тизмаси, шимолда – Ҳисор тоғлари, шарқда – Помир, ғарбда – Амударёнинг ўрта оқими ҳисобланади.

Сўғдиёна – ҳозирги Қашқадарё, ва Зарафшон воҳаларидир. Сўғдиёнининг географик чегаралари: ғарбда Бухоро воҳасидан шарқда Ҳисор тоғлари бўйлаб, жанубда Қашқадарё ва Кўҳитоғ оралиғида, шимолда эса, Нурота тизмаларига бориб тақалган.

Марғиёна – Туркменистон жанубидаги Мурғоб воҳаси, **Парфия** – Туркменистоннинг жануби-ғарби, Эронинг шимоли-шарқи. Ўрта Осиё ўтроқ вилоятларининг кўшни ерларида кўчманчи сак-массагет қабилалари яшаган (Помир, Тангритоғ, Жанубий Қозоғистон, Тошкент, Сирдарё вилояти, қуйи Зарафшон, Қуйи Амударё, Сирдарё ҳамда Орол денгизи атрофлари).

Иқтисод ва ижтимоий тузум. Ўзбекистоннинг турли вилоятларида Афросиёб, Узунқир, Қизилтепа, Кўктепа, Ерқўрғон каби дастлабки шаҳарлар марказлари раванқ топган. Ушбу шаҳарларда бинокорлик, ҳунармандчилик ва савдо юксак даражада ривожланган.

Сурхондарёдаги Қизилтепа қадимги шаҳар маркази атрофида тўртбурчак шаклида қурилган қадимий уй- қўрғонлар колдиқлари топилган (Қизилчатеп). Улар пахса деворлар билан ўралган ва хом ғиштлардан қурилган уй-жой, хўжалик хоналари, ошхоналардан ҳамда ички ҳовлидан иборат. Пахса деворлар билан мустаҳкамланган ташқи қисмда эса подахона бўлган.

5.2. Ўрта Осиёнинг антик даври маданий-тарихий вилоятларнинг йирик шаҳар марказлари.

Ўрта Осиёнинг дашт ва тоғлик жойларида яшаган саклар хўжалигида чорвачилик катта аҳамиятга эга бўлган. Бу қабилалар кўплаб қорамол, майда чорва ҳамда отларни урчитганлар.

Геродот шундай хабар беради: “Массагетлар отда ва пиёда жанг қиладилар. Массагетларнинг яроғ-аслаҳалари найза, болта ва ўқ-ёйлардан иборатдир. Уларнинг барча нарсалари олтиндан ва мисдан ишланган. Болта, ўқ ва найза учлари мисдан ишланган, уларнинг ўз усти-бошлари олтин билан нақшланган. Темир ва кумушдан ясалган буюмлар уларнинг рўзғорида ишлатилмайди, чунки бу металллар массагетларнинг ерларида, умуман, учрамайди аммо олтин ва мис уларнинг заминида жуда ҳам кўпдир”.

“Авесто” китобларида қадимги чорвачилик ҳаёти ҳақида маълумотлар турли қисмларда сақланган бўлиб, уларда шундай дейилади:

“Биз Ахурамаздани улуғлаймиз... Ахурамазда яратган барча нарсанинг ичида энг муҳим бўлиб, биринчи ўринда чорва туради. Биз чорвага тинч ўтлов ва емиш таъминлашга чақирамиз”.

Видевдат китобида деҳқончилик савоб иш деб ҳисобланган: “Ким агар сўл ва ўнг қўли, ўнг ва сўл қўли билан бу заминга ишлов берса, О Спитама Заратуштра, у ерга манфаат келтиради”.

Хўжалик юритиш мақсадида деҳқонлар томонидан ўзлаштирилган ҳудудларда аҳоли зич жойлашган бўлиб, улар ўзлаштирилмаган бепоён ерлардан фарқ қилгани ҳолда қадимги “маданий хўжалик воҳалари” деб аталган. Уларнинг ҳар бирида ҳосилдор ерлар ва суғориш тизимидан ташқари уй-қўрғонлар ва манзилгоҳлар, шунингдек экин эқилмаган ерлар ҳамда яйловлар мавжуд бўлган. Қадимги деҳқончилик туманларининг ривожланиши табиий-географик ижтимоий-иқтисодий ва маданий муҳит билан боғлиқ бўлиб, бу муҳит уларнинг қадимги маданий-хўжалик туманлари эканлигидан далолат беради.

Милоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмида аҳоли нисбатан зич жойлашган ўтроқ воҳаларда деҳқончилик хўжалиги жадал ривожланган.

Бу воҳалар ҳосилдор тоғолди текисликларида ёки дарё этакларида жойлашган бўлиб, даштларга нисбатан деҳқончилик учун қулай шароитга эга бўлган.

Ўрта Осиё илк темир даври йирик манзилгоҳларида ёки алоҳида уй-қўрғонларида ғалла туйғич, келисоп, ҳовончалар, металлдан ва тошдан ишланган ўроқлар топилган. Ушбу қуроллар ҳар бир жамоанинг ишлаб чиқарув қуроллари таркибига кирган. Уй-қўрғонлар жамоаларининг асосий машғулоти қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва уларни қайта ишлашдан иборат бўлган.

Қадимги уй-жойлардан кўп сонли сопол идишлар топилган. Арпа, буғдой, тарик донлари ва улар учун қавланган уралар, ун ва буғдой сақлаш учун ишлатилган хумлар ва хумчалар жамоаларнинг иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Ерни ҳайдаб деҳқончилик қилиш, сунъий суғориш ишларини кенг йулга қўйиш, дон экиш, чорва учун хашак бўладиган ўсимликларни ўстириш, мевачиликни ривожлантириш ҳаёт манбаи ҳисобланган.

Айрим уй-қўрғонлардан махсус устахоналар қолдиқлари топилиб, тадқиқ этилган. Бу устахоналарда оила аъзолари уй рўзғор учун зарурий бўлган буюмларни ишлаб чиқарганлар. Масалан, тошдан ишланган деҳқончилик қуроллари (ўроқлар, ёрғучоклар, ҳовончалар), қўлда ишланган қулоччилик буюмлари – сопол идишлар, чироқдон, урчуқ бошлари, бўйра ва тери тушамалари ва бошқалар – ҳунармандчилик маҳсулотлари ҳисобланган.

Шаҳар марказларининг махсус ҳунармандчилик устахоналарида ишлаб чиқарилган сопол идишлар, металл қуроллари ва бошқа ашёлар хўжаликда кенг ишлатилган. Жамоалар ўртасида айирбошлаш ва савдо-сотик ишлари юксак даражада таракқий топган.

Аҳамонийлар давридан олдин Ўрта Осиёда танга пуллар номаълум бўлган. Шунинг учун ҳам қишлоқ жамоалари ўртасидаги савдо-сотик жараёнида қулоччилик ва темирчилик буюмлари, чорва ва озиқ-овқат маҳсулотлари “пул” вазифасини бажарган. Қишлоқ жамоаларида

етиштирилган маҳсулотнинг асосий қисми шу жойнинг ўзида, яъни айрим жамоалар ўртасидагина истеъмол қилинган.

Ташқи савдода (вилоятлар, мамлакатлар ўртасида) пул ўлчови сифатида хом ашё, қимматбаҳо ҳунармандчилик буюмлари (металл идишлар, яроғ-аслаҳалар, зеби-зийнатлар), қимматбаҳо тошлар ҳамда олтин ва кумушдан ҳам фойдаланилган. Бактрия тупроғида топилган Фуллол (Афғонистон) ва Амударё (Тожикистон) хазиналаридаги юқори санъат даражасида ишланган олтин ва кумуш буюмлари ана шундан далолат бериши мумкин.

Ўрта Осиёдан бошланган савдо йуллари қадимги Шарқ мамлакатларига олиб борган. Ктесий хабарига кўра, Бактрия вилояги олтин ва кумуш конларига бой бўлган. Оссурия подшоларининг савдогарлари бронзадан ишланган идишлар, яроғ-аслаҳаларни хом ашё – олтин ва кумушга алмаштирганлар Иккидарё оралиғи ва Эрон шаҳарларида ясалган бронза идишлар Бактриянинг милоддан аввалги II минг йилликка оид ёдгорликларидан ҳам топилган.

Милоддан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё жамиятининг асоси кичик-кичик оилалардан иборат бўлиб, ҳар бир кичик оила ўртача 5-6 кишидан ташкил топган. Улар катта патриархал оила аъзолари ҳисобланган. Катта оила эса 20-25 кишидан ташкил топган бўлиб, умумий уй-жойда яшаган. Бу уйларда айрим кичик оилаларга махсус турар жойлар тегишли бўлса-да, лекин уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти – “умумий том остида” катта оила (уй эгаси) раҳбарлигида ўтганлиги билан изоҳланади.

5.3. Сирдарё ҳавзаси ўтроқ деҳқонлари ва чорвадор қабилалари.

Мазкур сиёсий жараёнлар Марказий Осиё тарихий ўлкалари маданий ҳаётига сезиларли таъсир қилиб, у ёки бу халқлар маданиятининг таъсирида кўринади. Хусусан, Марказий Осиёнинг жанубий ўлкаларида эллин маданияти анъаналари: шаҳарсозлик, қурилиш, меъморчилик кулолчилик ва ҳайкалтарошлик соҳаларига сезиларли таъсир қилиб, кейинчалик шимолий ўлкаларда ҳам таъсири намоён бўла бошлайди.

Эллин шаҳарсозлиги учун квадрат ёки тўғри тўртбурчак шаклидаги аниқ режа асосида квадрат хом ғиштлардан барпо этилган мудофаа деворлари билан ўраб олинган шаҳарлар қуриш хос. Мудофаа деворлари одатда тўғри тўртбурчак миноралар ва уларда жойлашган шинаклар билан кучайтирилган. Деворлар икки қатор бўлиб, ички томондан каридор қурилган. Ички галарея (узун хона)да камончилар учун мўлжалланган шинаклар жойлашган. Камончи аскарлар учун мўлжалланган шинаклар икки қаватда жойлашган. Бу манзара Афросиёбнинг эллинлар даврига оид мудофаа деворида тўлиқ намоён бўлади. Бу даврга оид бошқа шаҳарлар қурилишида ҳам эллин меъморчилик усуллари кенг тарқалади. Шунингдек, Марказий Осиёнинг жанубий ўлкаларининг эллинлар даврига оид меъморчилигида иморатларни палметта (дарахт барги ўхшаш меъморчилик безаги) ва антификс (шаклан палметтага ўхшаш) ва кунгаралар билан безатиш анъанаси мавжуд бўлган.

Шимолий Парфия. Энг йирик ёдгорликлар сирасига Янги Нисо, Эски Нисо, Кўҳна Каахка, Яриқтепа, Хусравқалъа шу каби қадимги шаҳар харобалари қалъа-қўрғон, деҳқончилик қишлоқлари ёки алоҳида мақсадлар учун хизмат қилган манзилгоҳлар (Эски Нисо, Мансуртепа) аниқланиб, уларда турли даражадаги қазилма ишлари амалга оширилган.

Ҳозирги Ашгабад шаҳридан 18 км. ғарбда жойлашган Янги Нисо нисбатан яхши ўрганилган. Кўҳна шаҳар сунъий дўнглик устида жойлашган арк (4 га. атрофида) ва унга туташ шаҳар (18 га.) ва шаҳар атрофи қисмларида ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар учала қисмлари алоҳида мудофаа деворлари билан мудофаа қилинган.

Марғиёна. Марғиёна Марказий Осиёнинг антик даври йирик тарихий маданий ўлкаларидан бири бўлиб, Марғиёна Туркменистон Республикасининг Мурғоб воҳаси ҳудудида жойлашган.

Воҳанинг антик дарига оид манзилгоҳларидан Гяурқалъа, Эркқалъа, Кўҳна Кишман, Жинтепа, Такиржатепа, Дурнали ва Девқалъа каби ёдгорликлар археологик жиҳатдан яхши ўрганилган.

Улар орасида ҳозирги Байрамали шаҳрининг шимоли қисмида жойлашган Эркқалъа ва ғарбий қисмида унга туташ жойлашган Гяурқалъа ёдгорликлари муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу манзилгоҳлар ўз даврида битта шаҳар мажмуасинининг таркибий қисмларини (биринчиси-*арк*, иккинчиси-*шаҳристон*) ташкил этиб, мил.авв. I минг йилликнинг ўрталарида шаклланган. Уларнинг умумий майдони тахминан 90 га. дан иборат.

Бақтрия. Бақтриянинг антик даврига оид кўҳна шаҳарларини тадрижий жиҳатан бир неча гуруҳга бўлиш мукин. Биринчи гуруҳ шаҳарлари мил.авв. I минг йилликнинг ўрталарида шаклланиб, эллинлар даврида ҳам фаолият юритган (Талашконтёпа II, Жондавлаттепа, Ҳайитабодтепа, Қалъаи Мир). Иккинчи гуруҳ шаҳарлар Юнон-Бақтрия даврида (Эски Термиз, Далварзинтепа, Кампиртепа-*Кофирқалъа*, Кейкабодшоҳ, Саксанохур), учинчи гуруҳ шаҳарлар эса Кушонлар даврида (Зартепа, Будрач, Гаровқалъа, Шахтепа ва бошқалар) вужудга келиб, фаолият юритган.

Далварзинтепа ёдгорлиги Шимолий Бақтриянинг антик даврига оид йирик манзилгоҳ саналади. Манзилгоҳ мил.авв. III асрда шаклланиб, милодий III иккинчи ярмига қадар йирик маъмурий, иқтисодий ва ғоявий марказлардан бири сифатида фаолият юритади. Далварзинтепа ёдгорлиги айлана шаклли арк (3,2 га.), тўғри тўртбурчак шаҳристон (умумий майдони 32,5 га.) ва шаҳар атрофи қисмларидан ташкил топган. Манзилгоҳнинг дастлабки шаклланган қисми Юнон-Бақтрия подшолиги даврида мудофаа девори билан мудофааланган арк пайдо бўлади. Кушонлар (I-III асрлар) шаҳар арки ниҳоятда мустаҳкамланиб, икки қатор мудофаа девор билан мустаҳкамланади.

Сўғд. Марказий Осиёнинг йирик маданий-тарихий вилоятларидан бири бўлган Сўғд антик даврида Зарафшон (Самарқанд ва Бухоро вилоятлари) ва Қашқадарё воҳаларилари ҳудудларидан ташкил топган. Айрим юнон муаллифлари (Страбон) манбаларида келтирган маълумотларда унинг жанубий ҳудуди Амударё билан чегараланганлиги тўғрисидаги маълумотлар мавжуд.

Йирик шаҳар марказларининг асосийлари (Афросиёб, Ерқўрғон, Кўктепа, Узунқир-Подаётоқ-Сангиртепа мажмуаи) илк темир ва архаик даври ўрнида фаолият юритган бўлса, бошқа бир гуруҳ кўҳна шаҳарлар (Қалаи Захаки Марон, Китоб шаҳридаги Қаландартепа ёдгорлиги, Талли Барзу, Бухоро ва бошқалар) бевосита антик даврида шаклланган.

Афросиёб ўлканинг асосий йирик шаҳарлар макази сифатидаги ахамиятини сақлаб қолади. Антик даври манбаларида қайд этилган Мароканданинг ўрни бўлган.

Хоразм. Хоразмнинг антик даври тарих тўғрисидаги қисқача маълумотлар юнон-рим муллифлари асарларида сақланган. Мил. авв. IV аср бошларида ахамонийлардан мустақил бўлиб олган Хоразм шоҳ Фарасман (Арриан) ёки Фратаферн (Курций Руф) нинг Александр Македонский билан келишуви туфайли мустақиллигини сақлаб қолган. Хоразмнинг селевкийлар таркибига кирганлиги тўғрисида маълумотлари учрамайди.

Қуйи Амударёнинг антик даври шаҳар туридаги марказларидан Кўҳна Ҳозорасп, Кўҳна Хива, Ахшахонқалъа, Бозорқалъа, Ёнбошқалъа, Тупроққалъа каби ёдгорликлар Қадимги Хоразм мададаний тараққиётида муҳим ўринга бўлган.

Қадимги Чоч. Қадимги Чоч-Чирчиқ воҳаларидан ташкил топган ҳозирги Тошкент вилояти ҳудудидан иборат ўлка. Чоч тарихига оид аниқ маълумотлар қадимги юнон тарихчиларининг асарларида учрайди. Тарихчи Стробоннинг “География” асарида келтирилган маълумотларда мил.авв. I минг йилликнинг ўрталарида Яксарт (Сирдарё) ортидаги ерларда жангавор сак қабилалари истиқомат қилганлиги келтирилган.

Бошқа бир юнон муаллифи Дионисий Периегит асарида Селевкийлар саркардаси Демодам дарё ортига (Яксарт) юриш қилиб, қалъага асос солганлиги тўғрисидаги маълумот мавжуд.

Кейинги давр тарихи билан боғлиқ воқеалар тавсилоти билан Хитой манбалари орқали танишиш мумкин. Чжан Цзян (мил.авв. II асрнинг иккинчи ярми) келтирган маълумотларда ўлка *Юни* номи билан тилга олиниб, унинг

Кангуйлар давлати таркибига кирганлиги таъкидланади. Кейинги давр хитой манбаларида *Ши*, *Чжеши* (*Чжеси*) шаклида келтирилган.

Археологик жиҳатдан воҳанинг антик даври дастлабки ўрганилган ёдгорликга нисбатан Қовунчи маданияти номи билан юритилади. Қовунчи I (мил. авв. III асрнинг иккинчи ярми-мил. милонинг бошига қадар) Қовунчи II (милоднинг I асридан-IV асрлар боши). Воҳада антик даврига оид дан ортик ёдгорликлар аниқланган бўлиб, улардан 13 таси Ю.Ф. Буряковнинг тахминларига кўра қадимги шаҳар сирасига киради. Улардан Қовунчитепа, Киндиктепа, Шохрухия, Кавардан, Хонободтепа, Қулоқчинтепа, Кугаиттепа, Мингўрик, Шоштепа ва бошқаларни қайд этиш мумкин.

Фарғона водийси. Антик даври юнон-рум ёзма манбаларидаги қайд қилинган айрим халқлар келтирилган мавҳум хабарларни орқали Фарғонанинг антик даври тўғрисида мулоҳаза юритиш қийин. Геродотда келтирилган париканийларни Фарғонага жойлаштиришга қарама-қарши фикрлар мавжуд. Хитой манбаларида келтирилган *Даван* (*Да-Юан*) Унинг маълумотларида Даван давлати кўшни Кангуй давлати билан бир қаторда Хитой кўшинлари қаршилигига тура оладиган қудратли давлатлардан бири сифатида эътироф этилган. Ёзма манбаларда давлат пойтахти **Эрши** шаҳридан ташқари юзлаб шаҳарлар мавжуд бўлганлиги таъкидланган. Бу маълумот биринчидан хитойликларнинг шаҳар тушунчасидан келиб чиққан ҳолат бўлса, иккинчи Фарғона водийсида ушбу даврга оид манзилгоҳлар сонининг кўплиги билан изоҳлаш мумкин. Шунингдек, ушбу манбаларида Даваннинг афсонавий учар отлари-*арғамақлар* тўғрисида қимматли маълумотлар келтирилади. Ҳатто, хитойликлар отларни қўлга киритиш мақсадида ўлкага ҳарбий юриш уюштириб, маҳаллий ҳокимият маълум муддат уларга қарши тура олганлиги манбалардан маълум.

Уструшона. Уструшона ўлкаси тўғрисида қадимги ёзма манбаларда маълумолар учрамайди. Фақат антик даври муаллифлари асарларида Александр Македонскийнинг Яксарт (Сирдарё) бўйига юриш қилиб, бу ердаги Эрон шоҳи Кир томонидан асос солинган Киропол шаҳрини вайрон қилгач унинг ўрнида ўрнида барпо эттирган мустаҳкам қалъани Александрия

Эсхата номи билан атаганлиги тўғрисидаги маълумотлар сақланган. Ўлканинг антик даври манзилгоҳлари нисбатан яхши ўрганилмаган. Бу даврда Хўжанд кўҳна шаҳри, Ўратепа (Муғтепа), Мунчоктепа ва Ширин каби шаҳар туридаги манзилгоҳлар фаолият юритган.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Ўрта Осиёнинг илк темир ва антик давлари археологияси муаммолари.
2. Ўрта Осиёнинг илк темир даври археологияси этно-маданий миграциялар.
3. Ўрта Осиё ҳудудларида қадимги давлатларнинг шаклланиш муаммолари.
4. Ўрта Осиёнинг антик даври маданий-тарихий вилоятларнинг йирик шаҳар марказлари. Сирдарё ҳавзаси ўтроқ деҳқонлари ва чорвадор қабилалари.

Адабиётлар рўйхати

1. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Т., 2000. doc.
2. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси - давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т.2011. pdf
3. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти. Тошкент. 2008.
4. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Ўқув кўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1996. pdf.
5. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Ўқув кўлланма. Т., 2004. pdf.
6. Широнов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. Самарканд. 1993.
7. Mamarahimova B.I. Buyuk ipak yo`li - sivilizatsiyalararo muloqot yo`li. O`quv qo`llanma. T. 2010. pdf.
8. Saidov Sh. J. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi (Eng qadimgi davrlardan milodiy VII-VIII asrlargacha). O`quv qo`llanma. T.: ToshDSHI. 2010. pdf.
9. Лунина С.Б. Археология Средней Азии. Учебное пособие. Ташкент. 1986. pdf.
10. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. Дарслик. Тошкент. 2008. pdf.
11. Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода “Homo”. Санкт-Петербург. 2011.
12. Рындина Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие по курсу «Основы археологии». Изд. МГУ.2002.

Электрон манбалар:

5. www.history.ru
6. www.natura.com
7. www.archaeology.ru
8. www.archaeology.com

III. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот:

Ўрта Осиё археологиясини ўрганишнинг замонавий босқичи

Мақсади: Ўрта Осиё археологияси фанининг фан сифатидаги ўрнини кўрсатиш. Ўрта Осиё археологиясини ўрганишнинг замонавий босқичларини илмий-амалий аҳамиятини ўрганиш.

Натижаси: Ўрта Осиё археологияси фанининг ўрганиш. Ўрта Осиё археологиясини ўрганишнинг замонавий босқичларини таҳлил қила олади.

Назорат саволлари

1. Ўрта Осиё археологияси фанининг вужудга келиши
2. Ўрта Осиё археологияси фани ҳақида маълумот
3. Ўрта Осиё археологиясини ўрганишнинг замонавий босқичларини тарихий аҳамияти.

Адабиётлар

1. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси - давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т.2011. pdf
2. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти. Тошкент. 2008.
3. Сағдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1996. pdf.

2-амалий машғулот:

Ўрта Осиёда инсониятнинг шаклланиши муаммолари

Мақсади: Ер юзи иқлимининг ўзгариб туриши, музлашлар, маймуннинг одамга айланишининг экологик шароитлари. Палеолит даври макони ва уларнинг хронологияси масалалари.

Натижаси: Ер юзи иқлимининг ўзгариб туриши масаласи иқлимнинг совиши, маймуннинг одамга айланишининг экологик шароитлари. Палеолит даври макони ва уларнинг хронологияси масалалари.

Назорат саволлари

1. Ер юзи иқлимининг ўзгариб туриши
2. Палеолит даври ҳақида тушунча. макони ва уларнинг хронологияси масалалари.
3. Палеолит даври макони ва уларнинг хронологияси масалалари.

Адабиётлар

1. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Т., 2000. doc.
2. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси - давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т.2011. pdf
3. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти. Тошкент. 2008.

4. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1996. pdf.

3-амалий машғулот:
Ўрта Осиёнинг мезолит ва неолит даври археологияси

Мақсади: Ўзлаштирувчи хўжалик шаклининг ривожланиши ва унинг ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклининг шаклланишидаги амалий аҳамияти.

Натижаси: Локал маданиятларнинг хўжалик ва моддий маданиятини илмий таҳлили. Неолит даври ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг шаклланиши масалаларини долзарб муаммоларини илмий-амалий аҳамиятини ўрганиш.

Назорат саволлари

1. Ўзлаштирувчи хўжалик шаклининг ривожланиши.
2. Локал маданиятларнинг хўжалик ва моддий маданиятини илмий таҳлили.
3. Неолит даври ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг шаклланиши масалаларини долзарб муаммоларини илмий-амалий аҳамиятини ўрганиш.

Адабиётлар

1. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Т., 2000. doc.
2. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси - давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т.2011. pdf
3. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти. Тошкент. 2008.
4. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1996. pdf.

4-амалий машғулот:
Ўрта Осиёнинг энеолит ва бронза даврлари археологияси
муаммолари
РЕЖА:

1. Ўрта Осиёнинг энеолит даври маданиятлари муаммолари.
2. Бронза даври хусусиятлари ва бронза металлургиясининг технологик тараққиёти.
3. Ўрта Осиёда бронза даври урбанизацияси ва давлатчилиги масалалари.

Бронза даври хусусиятлари ва бронза металлургиясининг технологик таракқиётининг таҳлил қилиш. Ўрта Осиёда бронза даври урбанизацияси ва давлатчилиги масалалари назарий аҳамиятини ўрганиш.

5-амалий машғулот:

Ўрта Осиёнинг илк темир ва антик даврлари археологияси муаммолари

Мақсади: Илк темир даври тарихий-маданий жараёнларини таҳлил қилиш. Этно-маданий миграцияларнинг илмий таҳлил қилиш.

Натижаси: Маданий-тарихий вилоятларнинг йирик шаҳар марказларини хариталаш.

Назорат саволлари

1. Илк темир даври тарихий-маданий жараёнларини таҳлил қилиш.
2. Этно-маданий миграцияларнинг илмий таҳлил қилиш.

Адабиётлар

5. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Т., 2000. doc.
6. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси - давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т.2011. pdf
7. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти. Тошкент. 2008.
8. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1996. pdf.

6-амалий машғулот:

Ўрта Осиёнинг илк темир ва антик даврлари археологияси муаммолари

Мақсади: Ўрта Осиёнинг антик даври маданий-тарихий вилоятларнинг йирик шаҳар марказлари сифатидаги ўрнини аниқлаш.

Натижаси: Антик даври маданиятининг илмий-амалий аҳамиятини ўрганиш.

Назорат саволлари

1. Ўрта Осиёнинг антик даври маданий-тарихий вилоятларнинг йирик шаҳар марказлари сифатидаги ўрнини аниқлаш
2. Антик даври маданиятининг илмий-амалий аҳамиятини ўрганиш.

Адабиётлар

9. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Т., 2000. doc.

10. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси - давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т.2011. pdf
11. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти. Тошкент. 2008.
12. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1996. pdf.

V. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни.

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълим мавзулари:

1. GIS тарихи ва унинг археология соҳасида қўлланилиши
2. Гис ёки Гат тушунчасига таъриф
3. GIS соҳасида қўлланилаётган дастурлар
4. Хариталар турлари ва улар ҳақида маълумот
5. Археологияда топографик хариталарнинг қўлланилиши
6. Гис ёрдамида археологик ёдгорликлар харитасини тузиш
7. Arc GIS ва унинг таркибий қисмлари
8. Координаталар тизими ҳақида маълумот
9. Arc GIS дастурида хариталарни координаталар тизими билан боғлаш.
10. Arc GIS дастурида чизиқли, майдонли ва нуқтали объектлар яратиш.
11. Arc GIS дастурида символлар яратиш ва улар устида ишлаш
12. Атрибут жадваллар яратиш ва улар устида ишлаш
13. Археологик ёдгорликлар харитасини яратиш ва чоп этиш
14. Маълумотлар жадвали ҳақида тушунча.
15. Arc GIS дастурида маълумотлар жадвалини яратиш.
16. Маълумотлар жадвалида устунлар ва қаторларда ёдгорликлар ҳақида киритилган маълумотлар.
17. Arc GIS ва Excel. Excelда яратилган маълумотларни Arc GIS дастурига юклаш.
18. Археологияда замонавий ахборот тизимлари.
19. Археологик тадқиқотларда Гис тизимини қўллашдан асосий мақсад
20. Ватанимиз ва Хорижий мамлакатлар ҳудудида ўтказилган археологик тадқиқотларда Гис тизимининг қўлланилиши

VI. КЕЙСЛАР БАНКИ

1-кейс-стади.

Кейс 1. Археология атамасига ким асос солган. Археологиянинг фан сифатида шаклланиши сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Археология атамасига таъриф. У қандай маънони англатади. Археология атамасини ким муомалага киритган.

- Археологиянинг фан ситида шаклланиши сабабларини келтиринг.

2-кейс-стади.

Кейс 2. Ер шарида хаётнинг пайдо бўлиши ва илк ибтидоий одамларнинг келиб чиқиши шарт-шароитлари

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Ерда хаёт қандай пайдо бўлган. Ер шари тарихи хақида маълумот келтиринг

- Одамзоднинг хайвонот дунёсидан одамзод дунёсига қадам қўйишига сабаб бўлган омилларни изоҳланг

3-кейс-стади.

Кейс 3. Дастлабки гоминидларнинг пайдо бўлиши сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Гоминидлар атамасига таъриф беринг. У қандай маънони англатади

- Ер юзида топилган дастлабки палеантропологик топилмалар хақида маълумот келтиринг ва қиёсий таҳлил қилинг

4-кейс-стади.

Кейс 4. Нима сабабдан Африка инсоният бешиги сифатида эътироф этилади. ва сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Африка худудидаги дастлабки ибтидоий аждодларимизга оид топилмалар ва уларнинг тахлилини келтиринг.

- Нима сабабдан Африка инсоният бешиги сифатида эътироф этилиши сабабларини келтиринг

5-кейс-стади.

Кейс 5. Нима сабабдан дастлабки аждодларимиз Африкадан Яқин ва Ўрта Шарқ худудида орқали ер юзининг бошқа худудларига миграция қилишган ва сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Африка худудида ва Яқин ҳамда Ўрта Шарқ палеолит даври иқлим, шарт-шароитлари хақида маълумот келтиринг ва уларнинг таҳлил қилинг.

- Яқин ва Ўрта Шарқ худудидаги энг қадимги тош даври ёдгорликлари ва топилмалари

6-кейс-стади.

Кейс 6. Нима сабабдан дастлабки археологик тадқиқотлар Европа хууддида ўтказилган кўпгина археологик даврлар Европа худудид билан боғлиқ сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Европада ўтказилган дастлабки археологик изланишлар уларнинг тахлилини келтиринг.

- Европа худудидан ҳозиирги замон типиддаги одамнинг дастлабки топилмаларинг қайд этилиши ва Хомо Сапиенс муаммоси.

VII. ГЛОССАРИЙ

Атама	Terminology	Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи
Археология	Archaeology	Археология	Архайос-қадимги ва логос-фан деган маънони англатади
Антикварий	Antiquitates	Антикварий	Римлик муаллифлар юнонча археология термини ўрнида antiquitates-қадимиёт терминини қўллашган.
Қадимиёт	Antiquaries	Древность	Римлик муаллифлар юнонча antiquitates-қадимиёт соҳаси вакиллари эса «antiquaries» - антикварий, яъни қадимий топилмалар хаваскорлари дея аташган.
Олдувай, ашель, мустье ва сўнгги палеолит	Olduvai, Ashel, Mousterian and Upper Paleolithic	Олдувей, Ашел, мустье и поздний палеолит	Палеолит даври босқичлари.
Клэктон маданияти	Clactonian	Клэктонская культура	мил авв. 550-475 минг йилликларда Европанинг қуйи палеолит даври маданияти
Ўввойилик, варварлик ва цивилизация	Savagery, barbarism and civilization	Дикарство, варварство и цивилизация	Шотландиялик файласуф А. Фергюсон инсоният тарихини учта даврга ажратиб қўрсатган
Неолит, бронза ва илк темир даврлари	Neolithic, Bronze and early Iron Age	Неолит, бронза и РЖВ	Археологик даврлар хисобланади.
Плейстоцэн	Pleistocene	Плейстоцэн	(юнончада πλεῖστος) бундан 2,588 миллион йил аввал бошланиб 11,7 минг йил аввал тугаган геологик даврлардан бири.
Тўртламчи давр ёки антропоген	Quaternary period, or	Червертичный период или	Бундан 2,588 миллион йил аввал бошланиб

даври	anthropogenic	антропоген	хозирга кадар давом этмоқда.
Петрография	Petrography	Петрография	Бу геология фани бўлиб, у тоғ жинсларни ҳар томонлама ўрганеди.
Геохронология	Geochronology	Геохронология	Ернинг ёшани йиллар билан ифодалаб бериш
Архей эраси	Archaea	Архей	Геологик даврлардан бири бўлиб, Бу эрада ерда хали хайвон организмлари кам ва ўсимлик организмлари бўлмаган
Кайнозой эраси	Cainozoe	Кайнозой	Учламчи ва тўртламчи даврлардан иборат.
Тўртламчи давр	Quaternary period	Червертичный период	Яъни инсоният пайдо бўлган давр антропоген даври деб ҳам юритилади.
Плейстоцен	Pleistocene	Плейстоцен	Буюк музликлар мавжуд бўлган давр ҳисобланади
Питекантроп	Pithecanthrope	Питекантроп	археология фанида Ното erectus деб юритилади ва 1981 йилда голландиялик олим Э.Дюбуа томоиндан Индонезиянинг Ява оролидан топилган.
Австралопитекус афаренсис	Australopithecus afarensis	Австралопитекус афаренсис	бундан 4-2,5 миллион йил аввал Шарқий Африкада истиқомат этган.
Олдувей	Olduvai	Олдувей	Африка худудида аниқланган дастлабки тош даври маданияти.
Хомо сапиенс	Homo sapiens	Хомо сапиенс	Юқори палеолит даврида яшаган ибтидоий аждодимиз.
Номо ва унга тегишли дастлабки тошқуроллар	Homo and his early work tool	Номо и его ранние орудие труда	2.5 миллион йил аввал Шарқий Африка худудида пайдо бўлади.
Хомо Эргастер-Хомо Эректус	Ното ergaster— Ното erectus	Хомо Эргастер-Хомо Эректус	Ибтидоий аждодларимизнинг Африкадан Евроосиёга дастлабки миграциясини

			бошлаб берган
Селунгур	Selengur	Селунгур	Ўзбекистон тош даври ёдгорлиги
Кулбулок ёдгорлиги	Kulbulyak	Кулбуляк	Ўзбекистон тош даври ёдгорлиги
Кадимги тош асри	Paleolith	Палеолит	Қадимги тош даври.
Зинжантроп	Zinjanthropus	Зинжантроп	Танзаниянинг Зинжи қишлоғидан топилган одам..
Питекантроп	Pithecanthrope	Питекантроп	(юнонча “ <i>pithekos</i> ” – маймун, “ <i>antropos</i> ” – одам) Индонезиянинг Ява оролидан топилган энг ыадимги одам.
Хомо сапиенс	Homo sapiens	Хомо сапиенс	Юқори палеолит даврида яшаган ибтидий аждодимиз.
Хитой одами	Sinanthropus	Синантроп	Хитой одами.
Хомо Хабилис	“Homo habilis”	Хомо Хабилис	“ишбилармон одам”.
Хомо Эректус	Homo erectus	Хомо Эректус	тўғри тик юрувчи одам
Антропология	Anthropology	Антропология	Одамни ўрганувчи фан
Ўрта Шарқ атамаси	Near East	Ближний Восток	-(инглиз тилида Middle East) Британиянинг Ҳиндистон ишлари бўйича қўмитаси томонидан 1850 йилда қўлланилган.
Эль-Маслук ёдгорлиги	Monument El Masluk	Памятник Эль-Маслук	1969 йилда Колумбия университети археологлари томонидан Ливаннинг шимолий қисмида топиб ўрганилган.
Убейдия	Ubaid	Убейдия	(плейстоцен даври археологик ёдгорлиги ҳисобланади
Табун ғори	Tabun Cave	Пещера Табун	Исроилдаги Кармел тоғида жойлашган археологик ёдгорлик.
Кебара ғори	Cave Kebara	Пещера Кебара	ўрта тош даврига оид бўлиб, Исроилдаги Кармел тоғида жойлашган. Бундан 60-48 минг аввал ушбу ғор

			макони аждодларимиз томомнидан ўзлаштирилган
Схул ғор макони	Cave Es Skhul	Пещера Схул	палеолит даври ёдгорлиги ҳисобланиб, Исроил худудида жойлашган.
Кафзех	Monument Kafzeh	Памятник Кафзех	палеолит даври ёдгорлиги ҳисобланиб, Исроил худудида жойлашган.
Дарраи -Кур	Darrai -Kur	Дарраи -Кур	Афғонистон худудида жойлашган тош даври ёдгорлиги.
Ашел	Ashell	Ашел	палеолит даврининг илк босқичи
Мустье	Moustier	Мустье	палеолит даврининг ўрта босқичи
Ориньяк, Солютре ва Мадлен	Aurignacian, Solutrean and Madeleine	Ориньяк, Солютре и Мадлен	Франция худудида жойлашган палеолит даври ёдгорлиги
Неандертал одами	Neanderthal	Неандертальский человек	илк бора Германиянинг Фелдгофер ғоридан топилган.
Тейжа	Teyzha	Тейжа	(Франция) яқинидаги ғордан топилган суякка ишланган
Ибтидий санъат	Prehistoric art	Первобытное искусство	п археологик даврдан бири юқори палеолит даврида вужудга келган
Ласко	Lasko	Ласко	Францияда жойлашган палеолит даври тасвирий санъатларини ўзида муҳассамлаштирган ғор макон ёдгорлиги
Алтамир	Altamir	Алтамир	Испанияда жойлашган палеолит даври тасвирий санъатларини ўзида муҳассамлаштирган ғор макон ёдгорлиги

VIII. АДАБИЁТЛАР

1. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Т., 2000. doc.
2. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси - давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т.2011. pdf
3. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти. Тошкент. 2008.
4. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1996. pdf.
5. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Ўқув қўлланма. Т., 2004. pdf.
6. Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. Самарканд. 1993.
7. Mamarahimova V.I. Buyuk ipak yo`li - sivilizatsiyalararo muloqot yo`li. O`quv qo`llanma. T. 2010. pdf.
8. Saidov Sh. J. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi (Eng qadimgi davrlardan milodiy VII-VIII asrlargacha). O`quv qo`llanma. T.: ToshDSHI. 2010. pdf.
9. Лунина С.Б. Археология Средней Азии. Учебное пособие. Ташкент. 1986. pdf.
10. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. Дарслик. Тошкент. 2008. pdf.
11. Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода “Homo”. Санкт-Петербург. 2011.
12. Рындина Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие по курсу «Основы археологии». Изд. МГУ.2002.
13. Charles French. Geoarchaeology in action: studies in soil micromorphology and landscape evolution. Routledge. 2003.
14. John Barrett. The Emergence of Civilisation Revisited (Sheffield Studies in Aegean Archaeology) edited by John C. Barrett and Paul Halstead. Sheffield, 2005.
15. Paul Goldberg and Richard I. Mikhail. Practical and theoretical geoarchaeology. Blackwell publishing. 2006.
16. Umberto Albarella. Environmental Archaeology: Meaning and Purpose. Springer-Science Business Media, B.Y. 2001.
17. Белкин В.В. Основы геологии. Учебное пособие. Пермь-Березники. 2008. pdf.
18. Богданов И.И. Палеоэкология. Учебное пособие. М. Изд. «ФЛИНТА». 2011.

Интернет-сайтлар:

1. www.history.ru
2. www.natura.com
3. www.archaeology.ru
4. www.archaeology.com